

Р. П. ФЕДОРЕНКО

**Психологія молодії сім'ї
і сімейна криза**

Монографія

Редакційно-видавничий відділ “Вежа”
Волинського державного університету
імені Лесі Українки
Луцьк – 2007

УДК 88.56
ББК 364.28
Ф 33

Рекомендовано до друку вченою радою Волинського державного університету імені Лесі Українки (протокол № 6 від 22.02.2007 р.)

Рецензенти:

Кочарян О. С. – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психологічного консультування і психотерапії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна;

Вірна Ж. П. – доктор психологічних наук, професор кафедри загальної та соціальної психології Волинського державного університету імені Лесі Українки;

Мушкевич М. І. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри медичної психології та психодіагностики, член Міжнародної асоціації сімейної терапії.

Федоренко Р. П.

Ф 33 Психологія молодшої сім'ї і сімейна криза: Моногр.– Луцьк: РВВ “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007.– 168 с.

ISBN 978-966-600-279-5

У монографії викладено результати багаторічного дослідження автором психологічних особливостей функціонування молодшої сім'ї, виділено критичні періоди в її розвитку, визначено зміст та структуру подружньої адаптації, проаналізовано механізми психічного захисту і форми подолання подружньої кризи.

Запропоновано процедуру діагностики адаптованості молодого подружжя, яка може бути використана у практиці консультування осіб, які беруть шлюб, із метою прогнозування факторів ризику, та молодого подружжя з метою запобігання дезадаптованості.

Розроблено психокорекційну програму для роботи з кризовими сім'ями.

Для практичних психологів, соціологів, викладачів вищих навчальних закладів, а також усіх тих, хто цікавиться проблемами функціонування сім'ї.

УДК 88.56
ББК 364.28

ISBN 978-966-600-279-5

© Федоренко Р. П., 2007

© Гончарова В. О. (обкладинка), 2007

© Волинський державний університет імені Лесі Українки, 2007

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ I. Психологія життєдіяльності сім'ї у період кризи	
1.1. Концептуальні підходи до дослідження сім'ї	5
1.2. Особливості функціонування молодого подружжя	13
1.3. Подружня адаптація і механізми емоційної регуляції в ситуації сімейної кризи.....	21
1.4. Особливості перебігу кризи у молодого подружжя	42
1.5. Динаміка подружньої адаптації.....	59
РОЗДІЛ II. Психотерапія молоді сім'ї	
2.1. Сучасні підходи до сімейної терапії і форми допомоги у період кризи.....	82
2.2. Психокорекційна програма роботи з кризовими молодими подружжями	89
2.3. Психодіагностичні методики міжособистісних та сімейних відносин	93
ВИСНОВКИ.....	149
ЛІТЕРАТУРА.....	154

ВСТУП

Розвиток нової, незалежної держави України є неможливим без зміцнення інституту сім'ї, яка у щоденному досвіді сконцентрувала споконвічні суспільні й особистісні проблеми і цінності, акумулювала невичерпний психолого-педагогічний потенціал, сконденсувала традиційні й оригінальні навчально-виховні тактики і життєві стратегії. Виконуючи головну роль в архітектоніці людського буття, вона має свої механізми і закономірності, структурно-функціональні виміри, внутрішні і зовнішні детермінанти, психологічний мікроклімат, цілу систему унікальних духовних і матеріальних цінностей, крізь які сприймається увесь світ.

Екстремальна загальнокризова ситуація в країні не могла не відбитися на соціальному інституті сім'ї. Катастрофічне зниження народжуваності, деформація шлюбно-сімейних процесів, економічні проблеми, безробіття знижують адаптаційні можливості сім'ї і ведуть до порушення її функціонування. Це дає підставу говорити про кризу сім'ї, її руйнування. Особливих труднощів зазнає молода сім'я, яка сьогодні найбільше потребує уваги і підтримки як з боку держави так і з боку вчених.

Сучасні психологічні дослідження (С. Кратохвіл, А. Г. Харчев, Е. Burges і ін.) дають змогу стверджувати, що одним із найважчих і найскладніших періодів подружнього життя є період молодого сім'ї (до дев'яти років подружнього життя). Саме в цей час відбувається подружня адаптація, формуються сімейні норми і санкції, здійснюється оволодіння рольовою поведінкою. Одночасно в цей період загострюються майже всі проблеми подружнього життя.

Сімейна проблематика досить широко представлена як у соціологічних (С. І. Голод, В. І. Зацепін, М. С. Мацьківський, А. Г. Харчев, Д. М. Чечот і ін.), так і психологічних (М. І. Алексеева, Т. В. Буленко, Т. В. Говорун, С. В. Дворяк, Є. Г. Ейдемиллер, З. М. Кисарчук, Г. С. Кочарян, А. С. Кочарян, Б. Г. Херсонський, В. В. Юстицький та ін.) роботах. Психологічні дослідження здебільшого проводились у соціально-психологічному ключі, пов'язаному з вивченням сімейних очікувань, психологічної готовності до шлюбу, внутрішньосімейних ролей (А. Н. Волкова, М. М. Обозов та ін.).

Актуальність проблеми подолання кризи в родині, необхідність розробки адекватних психотерапевтичних заходів допомоги молодій сім'ї і недостатнє висвітлення зазначених питань у психологічній літературі обумовили потребу вивчення психологічних детермінантів подолання подружньої кризи в молодій сім'ї, а також умов і факторів, які забезпечують подружню адаптацію.

У монографії зроблено спробу вивчити і обґрунтувати особливості перебігу кризи в молодому шлюбі; виявити рівні дезадаптації сімейних пар і встановити їхню типологію; визначити форми реагування партнерів на сімейну кризу; розкрити детермінованість структури і динаміки подружньої адаптації віком, гендерними (статевими) особливостями, особистісними характеристиками, подружнім стажем.

Результати дослідження, викладеного в монографії, дозволяють розробити процедуру діагностики адаптованості молодого шлюбу, яка може бути використана в практиці консультування пар, які беруть шлюб (з метою прогнозування факторів ризику), а також запобігання чи корекції дезадаптованості молодих партнерів. Розроблена психокорекційна програма може бути запропонована психологам-практикам для роботи з кризовими родинами.

Автор висловлює глибоку вдячність рецензенту монографії О. С. Кочаряну за цінні зауваження, що дало змогу значно підвищити її якість.

РОЗДІЛ І

ПСИХОЛОГІЯ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ

СІМ'Ї У ПЕРІОД КРИЗИ

1.1. Концептуальні підходи до дослідження сім'ї

За останні десять-п'ятнадцять років вітчизняна і російська психологічна література збагатилася значною кількістю робіт із проблем сім'ї. Якщо до цього часу окрема частина робіт з постановки і вирішення завдань дослідження могла бути легко віднесена до соціологічних, то в останні роки з'явилися не лише теоретичні роботи, а й прикладні, орієнтовані на психологів-практиків сімейного консультування. Наприклад, монографія А. А. Бодальова і В. В. Століна “Сім'я в психологічній консультації” [78], робота Е. Г. Ейдемільера і В. А. Юстицького “Сімейна психотерапія” [109], перекладна робота С. Крадохвіла “Психотерапія сімейно-сексуальних дисгармоній” [45], роботи В. Г. Херсонського і С. В. Дворяка “Психологія і психопрофілактика сімейних конфліктів” [102], Г. С. Кочаряна й О. С. Кочаряна “Психотерапія сексуальних розладів і подружніх конфліктів” [37], В. Сатир “Як будувати себе і свою сім'ю” [76], Р. Бендлер, Д. Гриндер, В. Сатир “Сімейна терапія” [7], Н. Пезешкіана “Позитивна сімейна психотерапія” [67], К. Витакера і В. Бамберри “Танці з сім'єю” [12]. І це майже всі основні роботи з психології і психотерапії сім'ї. Виникає парадоксальна ситуація: сім'я, з одного боку, є предметом всебічного наукового аналізу, з іншого боку – саме психологічним аспектам сім'ї присвячено у вітчизняній літературі не так багато фундаментальних досліджень.

На початку 60-х років гостро проявила себе проблема дестабілізації сім'ї в окремих регіонах Радянського Союзу, яка насамперед зацікавила соціологів. Провідним центром соціології сім'ї став Інститут соціологічних досліджень АН СРСР.

До сьогодні існує макросоціологічне обґрунтування процесів функціонування сім'ї в суспільстві.

Так, А. Г. Харчев довів, що істотною причиною нестабільності сім'ї і шлюбу є науково-технічна революція [98]. Однак, як відзначають Е. М. Тійт і Д. Кутсар [90], навіть на соціологічному рівні не встановлено мікросоціологічні фактори, які обумовлюють розпад однієї конкретної сім'ї і збереження іншої. Автори роблять висновок, що немає ще оптимальної теорії, яка описувала б функціонування сім'ї, незважаючи на те, що вже в ранніх дослідженнях соціологічного характеру виділяються найважливіші для теорії сім'ї проблеми – одруження [78], подружня сумісність [75; 96], задоволеність сімейним життям [109; 132], стабільність сім'ї [133].

50–60-ті роки – період дестабілізації сім'ї. Чим більше нестабільною стає сім'я, тим більше соціальне замовлення на її вивчення. Згодом збільшується число дослідницьких центрів сім'ї (США, Англія, Франція, Канада, Швеція, Австрія, Фінляндія й ін.).

Т. Parsons і співавтор [163] вивчали подружні ролі. Надалі їхні дослідження розподілу ролей у нуклеарній сім'ї були доповнені М. Зельдичем [183], який пов'язував сімейні ролі успішністю шлюбу. На його думку, існує нормативний чи адекватний розподіл ролей у родині, що забезпечує її оптимальне функціонування.

Одночасно з вивченням дестабілізації шлюбу починається дослідження розлучень: вплив розлучення на партнерів [77], подружжя після розлучення [84], вплив якості шлюбу батьків на просімейну мотивацію дітей і т.п. Однією з центральних тем 50-х років є дослідження сімейної влади і верховенства.

Р. Хілл і Д. Хансен [140] розглядають концептуальні підходи до проблем сім'ї, які поділяють на дві групи: периферійні, де теоретичний аналіз починається від індивіда до родини, і соціологічні, де аналіз виходив від групи. На думку С. В. Broderick [120; 121], плідним був інтеракційний підхід, що дозволяє описати взаємини між партнерами в термінах ролевих очікувань, сприйняття й оцінок.

Т. В. Holman і W. R. Barr [141], аналізуючи теорії сім'ї, виділили кілька теоретичних концепцій:

1. Периферійні теорії – теорія гри, теорія балансу, теорія психоаналізу, теорія поля, необіхевіористські теорії, ситуаційний підхід, інституційний підхід, структурно-функціональний і трансактний аналіз.

2. Теорії, що мають вплив середовища: біхевіоризм, теорія розвитку, теорія конфлікту, феноменологічний підхід.

3. Теорії, що мали важливе значення в 70-ті роки: інтеракціонізм [99]; підхід, який базується на теорії обміну; підхід, який базується на теорії сім'ї. D. Kantor і W. Lehr [143] вказували, що за допомогою цієї теорії можна описати багато явищ, які відбуваються в родині.

У 70-ті роки з'явилися нові підходи до теоретичного осмислення родини. Наприклад, підхід, заснований на екології [97], що продовжує ідеологію теорії систем.

У психотерапевтичному змісті системно-структурний підхід до сім'ї реалізував S. Minuchin [162]. Сім'я в його розумінні має форму карти. Важливими в цьому підході є поняття “сімейної границі” і “сімейного резонансу”.

Дослідниками Е. М. Гіт і Д. Кутсар [90] був зроблений висновок про те, що загальної теорії сім'ї не існує.

Із психологічної точки зору, на нашу думку, шлюб важливо описувати не системою ролей (тим більше, що такий розподіл досить сильно варіює від сім'ї до сім'ї), а класифікувати за характером взаємин партнерів, що важливо в практиці сімейного психологічного консультування. Постановка сімейного діагнозу припускає типологічну класифікацію сімей чи стилів між-особистісної взаємодії. Як вказує В. П. Меньшутін [56], підстав для класифікації сім'ї існує безліч: кількість дітей і склад сім'ї, структура і тип верховенства в сім'ї, сімейний уклад, однорідність соціального складу, сімейний стаж і т.п. М. Berman, Н. I. Lief (1975, цит. за [37]) описали такі параметри класифікації: сила, інтимність, включеність-невключеність і тип особистості. Розглянемо класифікації подружніх відносин, побудованих за першим показником. W. Lederer, D. D. Jackson (1968, цит. за [37]) виділили три типи подружніх зв'язків:

1. Симетричні зв'язки. У подружжя – вирівняна позиція, яка характеризується рівністю внесків “витрат” і “прибутків” (у психо-

емоційному і рольовому відношеннях). Тут проблеми можуть виникнути у зв'язку з конкурентним поведінням.

2. Комплементарні зв'язки. Традиційні шлюби характеризуються саме цим типом зв'язку. Різниця у сімейній владі між партнерами значна. Цей тип містить найменше елементів суперництва.

3. Паралельні зв'язки. Залежно від вимог ситуації партнери реалізують як симетричні, так і комплементарні зв'язки. W. Lederer і D. D. Jackson вважають, що цей вид зв'язку найбільш задовольняє подружжя у нашій егалітарній культурі.

Класифікація подружніх відносин R. F. Winch (1954, цит. за [37]) також враховує фактор сімейної влади, асиметричності відносин, однак у ній підкреслюється і момент компліментарності потреб партнерів: а) відносини за типом “мати-син” (сильна дружина опікує чоловіка, будучи для нього опорою); б) відносини за типом “батько-дочка” (сильний чоловік опікує дружину); в) відносини за типом “пан-слуга” (сліпе підпорядкування одного іншому).

На іншому обґрунтуванні (інтимність) побудована класифікація O. Pollak (1965, 1975, цит. за [37]). Автора цікавить тільки структурний аспект сімейного функціонування (склад сім'ї). O. Pollak вважає, що найбільшою загрозою для подружньої підсистеми є дитина, включення якої в сім'ю значно модифікує її функціонування. Автор виділив такі стадії розвитку сім'ї: а) шлюб без дітей; б) сім'я з маленькими дітьми; в) сім'я з дітьми підліткового віку; г) сім'я після відділення дорослих дітей. Про такий структурно-динамічний підхід до сім'ї ми вже говорили у тому аспекті, що він тісно пов'язаний з концепцією стадій життєвого циклу сім'ї, яка була розроблена Р. Хіллом. Відповідно до цієї концепції сім'я проходить визначені стадії розвитку, кожна з яких має свої специфічні проблеми й особливості, а отже й завдання, які вона повинна вирішувати, щоб залишатися життєздатною [11].

Класифікацію за третім обґрунтуванням (включеність-невключеність) пропонують, наприклад, J. F. Cuber і P. V. Harroff (1966 цит. за [37]). На їхню думку, подружжя перебуває в постійній внутрішній боротьбі між потребою на самоті і страху перед ним. На підставі цієї тези автори виділяють такі типи шлюбу:

1. Звично-конфліктний шлюб. Характеризується постійними сильними конфліктами і високим рівнем емоційної напруги. Незважаючи на те, що подружні відносини неприємні обом партнерам, вони живуть разом через страх перед самотністю.

2. “Мертвий” шлюб. Характеризується апатією й емоційною спустошеністю подружжя. Відносини зовні безконфліктні, але позбавлені позитивного змісту і динаміки. Кожний з партнерів живе своїм життям.

3. Нейтрально-толерантний шлюб. Відносини подружжя приємні і комфортні. Партнери розділяють інтереси один одного, зв'язані з позасімейним спілкуванням. Межі сім'ї родини відкриті, в них легко втручається позасімейне оточення.

4. Згуртований шлюб. Сім'я з досить чіткою сімейною межею. Партнери поєднують власне внутрішньосімейні відносини, спільну діяльність. Такий тип шлюбу більш стабільний і автономний, ніж попередні типи.

5. Тотальний шлюб. Партнери тісно зв'язані один з одним, їхні зв'язки багатопланові. Партнер розглядається як необхідний у всіх видах діяльності. Цей тип шлюбу досить рідкісний.

Очевидно, що терапевтичні завдання в цих різних типах шлюбу розрізняються. Наприклад, нейтрально-толерантне партнерство часто поєднується з недостатньою готовністю до шлюбу, особистісним інфантілізмом. Тотальний шлюб сильно прив'язує партнерів один до одного і формує співзалежну поведінку. Тому незначне відхилення від звичного сімейного функціонування може породжувати глибокі конфлікти, високу емоційну напругу. Такий тип сім'ї часто зустрічається у партнерів-невротиків з патологічним взаємодоповненням.

Для кожного типу шлюбу характерний свій рівень функціонального оптимуму: те, що для одного є конфліктотенним і навіть патогенним, для іншого – непатогенним, навіть адаптивним. Наприклад, почуття байдужності у стосунках між партнерами цілком адаптивне для “мертвих” подружжів і патогенне для тотального шлюбу. Значно частіше доводиться вирішувати завдання подружньої адаптації в межах старого типу.

Класифікації шлюбу за четвертою підставою (тип особистості) мають на собі відбиток теоретичних трактувань особис-

тості: ананкастичний чоловік і істерична дружина, пасивно-залежний чоловік і домінуюча дружина, параноїдний чоловік і депресивна дружина, депресивний чоловік і параноїдна дружина, орально залежний зв'язок, невротична дружина й усемогутній чоловік [168]. Одним із завдань побудови таких типологій є виявлення специфічних проблем кожного виду шлюбу і сумісності партнерів.

Деякою синтетичністю характеризується типологія сімей, запропонована В. М. Воловиком [15], яка враховує, як мінімум, перші три з чотирьох вище поданих класифікацій.

1. Емоційно відчужені сім'ї. Характеризуються холодними, стриманими чи байдужими стосунками між партнерами і низьким проникненням в особисте життя один одного. У цій групі виділяється два типи: емоційно розділені (емоційно байдужні, ізольовані) і ригідно-раціональні (емоційна дистанція і невтручання в особисті справи зведені в принцип взаємного поводження, хоча в ряді випадків насправді партнери емоційно прив'язані один до одного).

2. Напружено-дисоційовані сім'ї. Характеризуються частими конфліктами, деспотичним домінуванням одного з партнерів, фіксацією дитини в ролі "цапа-відбувайла", обстановкою недоброчливості, постійним пошуком винних.

3. Псевдосолидарні сім'ї. Підкреслена увага і турбота, що, однак, мають формальний характер. Стабільність і взаємозалежність досягаються за рахунок містифікації дійсності і формування захисних сімейних міфів.

4. Симбіотичні сім'ї. В основі цього типу сімей лежить психологічний симбіоз між одним із батьків і дитиною. У неповних родинх цей зв'язок визначає психологічне злиття матері і дитини, що призводить до їхнього взаємного самоутотожнення і крайніх форм взаємної залежності. У повних родинх іншому з батьків симбіотичної пари звичайно відводяться другорядні і залежні ролі, що спонукає їх займати критичну чи навіть конфліктну позицію. Симбіотичні зв'язки в цих випадках не настільки глибокі, і часом можна розрізнити випадки, у яких мати підтримує прихильність дитини, зберігаючи критичне розуміння ситуації, і випадки, у яких вона активно формує цю

прихильність, протидіючи будь-якій можливості її руйнування. Психокорекційна робота у цих двох випадках повинна будуватися на принципово різній основі [9].

5. Гіперпротективні сім'ї, у межах яких виділяють ригідні і хаотичні. Їх характеризує тверда фіксація ролей, однак у ригідних родинах – це гнітюча гіперпротекція (обмежувачий контроль) або гіперпротекція, що опікує (надмірна турбота й опіка), у хаотичних родинах – непослідовність установок і вимог один до одного, суперечливе поведження домінуючого партнера.

Особливий інтерес становлять концептуальні підходи до опису стадій життєвого циклу родини.

В. А. Сисенко [88; 89] виділяє такі стадії сімейного життя:

- а) зовсім молода сім'я – до 4-х років;
- б) молода – від 5-ти до 9-ти років;
- в) середня – від 10-ти до 19-ти років;
- г) літня – від 20-ти років і більше.

Такий розподіл відбиває деяку однорідність проблем, які вирішують партнери на кожному етапі шлюбу. Е. К. Васильєва [8] запропонувала періодизацію стадій життєвого циклу родини:

1. Зародження сім'ї – з моменту весілля до народження першої дитини.

2. Народження і виховання дітей. Ця стадія закінчується з початком трудової діяльності хоча б однієї дитини.

3. Закінчення виконання родинною виховної функції (включає період з моменту початку трудової діяльності першої дитини до моменту, коли під опікою батьків не залишається жодної дитини).

4. Спільне проживання дітей з батьками, якщо хоча б одне з них не має власної родини.

5. Партнери живуть одні чи з дітьми, які мають власні родини.

Такі класифікації життєвого циклу сім'ї становлять інтерес тому, що визначають завдання родини в кожному періоді її життя. Разом з тим, очевидно, що такі періодизації мають швидше соціологічний характер, вказуючи на макротраєкторію руху родини. Психологічний підхід до проблеми “життєвого

циклу” сім'ї пов'язаний з тим, що, як вважає Г. Елдер (цит. за [55, 68]), “життєвий цикл родини необхідно вивчати з погляду взаємодії незалежних індивідів, що проживають разом. Сімейне життя при такому підході розглядається як взаємодія життєвих курсів декількох людей, а не один життєвий цикл сімейної одиниці”. Ця формула відбиває той реальний факт, що сімейне життя багатьох подружніх пар є значною мірою результатом рішень і вибору двох відносно самостійних особистостей, кожна з яких розвивається власним шляхом. Партнери можуть рухатися непаралельними курсами і різночасно вступати в ту чи іншу стадію життєвого циклу. Численні дослідження, проведені за рубежом, підтверджують перехід від шлюбу з диференційованими відносинами і чітким розподілом ролей чоловіка і дружини до “доповнюючих”, “симетричних”, “егалітарних” взаємин. Процес розподілу влади й авторитету, руйнування традиційних стереотипів відбувається болісно для обох партнерів. Дослідження, проведені останнім часом, показали, що в родинях, де дружина заробляла більше від чоловіка, обоє партнерів частіше відчували незадоволеність шлюбом, а конфлікти з приводу роботи дружини були одним із головних факторів, які збільшують ймовірність розпаду шлюбу. Отже, процес “егалітаризації” сімейних стосунків є досить важким і суперечливим. Т. Парсонс і Р. Бейлс [163] описують модель сім'ї, відповідно до якої оптимальним для неї є чіткий розподіл ролей: на чоловіка покладається відповідальність годувальника і глави родини, а роль дружини обмежена домашнім господарством і вихованням дітей.

Таким чином, економічні, політичні, соціальні зміни в житті суспільства ведуть до якісних змін інституту родини, демократизації сімейних відносин, що у ряді випадків відбуваються дуже болісно, викликаючи окремі кризові прояви.

Численні дослідження, присвячені сім'ї, свідчать як про значні досягнення вчених і практиків в описі окремих концептуальних положень до розуміння процесу життєдіяльності родини, так і недостатню розробку підходів системного опису родини, неоднозначність трактування тенденцій її розвитку, суперечливість наукових тверджень.

Проведений теоретичний аналіз дав змогу узагальнити наукові уявлення про родину, уточнити окремі аспекти її функціонування, використовувати накопичений науковий досвід у прогнозуванні подальшої трансформації атомарної складової суспільних відносин – сім'ї – і описати особливості її життєдіяльності на стадії молодого шлюбу, що докладніше викладено нами у наступному розділі.

1.2. Особливості функціонування молодого сім'ї

Проблемі молодого сім'ї, її становленню присвячена значна кількість досліджень [14; 15; 17; 21; 31; 43; 65; 66; 68] і ін. Разом з тим, ці роботи мають соціологічний і демографічний характер, а психологічні проблеми механізмів становлення сімейної ідентичності, характеру перебігу й особливостей реагування на подружню кризу, функціонально-рольового поведіння молодих партнерів і т. п., на нашу думку, не достатньо вивчено.

Через те, що сучасний стан родини неможливо розглядати поза процесами еволюційних змін у суспільстві, доцільним буде проаналізувати ці зміни у соціологічному контексті.

За останні десятиліття значно змінилися особистісні характеристики молоді: соціальний статус, готовність до самостійного життя, рівень відповідальності. Статистично зафіксований дуже високий відсоток молодих шлюбів: сьогодні близько 2/3 усіх шлюбів реєструються у віці до 24 років [12, 7]. Рання шлюбна вік свідчить про соціальну незрілість партнерів, які беруть шлюб.

Автори численних досліджень одностайні в негативній оцінці інфантилізму сучасної молоді. Омолодження шлюбу, відмічуване І. Ф. Дементьєвою [21], з одного боку, і більш пізніше включення молоді в суспільне виробництво, з іншого, – призвели до того, що в даний час для молоді етап навчального процесу майже збігся з етапом створення сім'ї. Студентська родина набула сьогодні настільки масового характеру, що може з повним правом бути виділена в окремий тип молодого сім'ї зі специфічним способом життя, розтягненим на кілька років.

Причому дослідники відзначають, що процес одруження студентів з кожним роком проходить усе більш інтенсивно. У цих сім'ях процес знаходження самостійності молодих партнерів тим більше не закінчений: продовжується формування особистості, її духовний розвиток, не досягнута економічна і соціальна незалежність. Специфіка життєдіяльності такої сім'ї, як і більш складний комплекс проблем, які стоять перед нею, безсумнівна. Саме така сім'я зазнає найбільших матеріальних труднощів і майже цілком залежить від можливостей батьківської родини (за даними латвійських соціологів, більшу частину сімейних студентів матеріально підтримують батьки).

Народження первістка часто ставить молоде подружжя у важку ситуацію, призводить до росту конфліктності у шлюбі. І. Ф. Дементьева [12] вважає, що запізнилу соціалізацію молоді можна пояснити зміною типу родини – наростаючим процесом малодітності. Автор відзначає, що сім'я, створена партнером, який був єдиною дитиною в родині, є потенційно нестабільною. Такі партнери не здатні до кооперації, консолідації, вони недостатньо комунікабельні, схильні до егоцентризму.

У процесі розвитку сім'ї відбувається зміна ієрархії і змісту функцій родини. Відповідно до досліджень, для молодої сім'ї особливо значущою є експресивна функція [36], тому зміщуються і цінності подружнього життя. І. Ф. Дементьева [21] наводить дані, які засвідчують, що на перший план партнерами висуваються такі бажані якості партнера, як прояв взаєморозуміння, доброзичливості, готовності прийти на допомогу, емпатія. Автор вважає, що наявність у молодого подружжя цих якостей стає основною умовою успішності сімейних взаємин. Результати опитування подано у таблиці 1.1.

Таблиця 1.1

Фактори успішності шлюбу, %

I	Інтимізація взаємин	
	Взаєморозуміння, доброзичливість партнера	97
	Ніжність партнера	85
	Фізична гармонія	5
II	Альтруїзація взаємин	
	Готовність надати допомогу	90
	Відповідальність за родину	83
	Потреба в дітях	74
III	Автономізація взаємин	
	Невтручання сторонніх осіб, у тому числі батьків	73
	Особиста воля	29
	Думка сусідів, знайомих про родину	29
IV	Матеріальне середовище	
	Житлові зручності	85
	Матеріальне благополуччя	77

Незважаючи на актуальність психологічних і емоційних аспектів у взаєминах молодого подружжя, значне місце займає матеріальний фактор, який визначає її благополуччя.

Встановлено, що серед молодих родин сформована стійка тенденція до територіально відособленого проживання. Бажання жити разом з батьками висловили 9 % опитаних, а категорично проти спільного проживання 74 % чоловіків і 78 % жінок [21]. Втручання батьків є однією з основних причин розпаду родини. Тенденція, що прослідковується, свідчить про процес відділення молодої шлюбної пари в самостійну сімейну групу.

Істотні зміни відбуваються у взаєминах молодих подружніх пар і батьківської сім'ї в умовах спільного проживання. Більш як 50 % молодих родин звертаються за допомогою і підтримкою до батьківської родини. Але якщо 5–10 років тому взаємини з батьками будувалися на принципах беззастережного підпорядкування старшим, то зараз сучасні відносини між молодістю і батьківською родинами будуються на основі кооперації, взаємного співробітництва. Хоча окремі традиційні форми взаємодії з батьківською сім'єю продовжують зберігатися при істотній зміні їхньої якісної основи.

Піддано зміні і функціонально-рольове поведіння молодого подружжя. Однак у ролевих перевагах більш демократичними є жінки. Саме вони наполягають на рівних правах і обов'язках у родині, беруть активну участь у матеріальному забезпеченні сім'ї. Чоловік сьогодні або розділяє таку позицію дружини, або відстоює традиційне виконання ролі, що надалі може дестабілізувати молоду родину і призвести до її розпаду.

Незважаючи на демократизацію відносин, рольова структура характеризується зниженням участі в домашніх справах чоловіків у перші п'ять років шлюбу та збільшенням навантаження на жінок. Чим більше розбіжностей у виконанні домашніх обов'язків між подружжям, тим менше вони задоволені шлюбом [21].

Оцінюючи демократизацію сім'ї як позитивне явище в її розвитку, не можна не відзначити й негативні моменти, які є наслідком:

– домінуюча позиція жінки у вирішенні усіх важливих питань родини;

- зниження почуття відповідальності в чоловіка;
- небажання чоловіка брати участь у виконанні домашніх обов'язків;
- тенденція жінки до маніпуляції партнером;
- пасивна участь чоловіка у вихованні дітей;
- ослаблення авторитету сусідів, соціального оточення в молодій родині, що особливо сильно відчувається у великих містах з високою автономністю проживання.

Аналізуючи ціннісні орієнтації молодого подружжя [21], прослідковується їхня динаміка зі збільшенням шлюбного стажу (див. таблицю 1.2).

Таблиця 1.2

Ціннісні орієнтації партнерів з різним шлюбним стажем, %

Значимість емоційних цінностей	Стаж шлюбу		
	до року	1–3 роки	понад 3 роки
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>
Взаєморозуміння, доброзичливість партнерів	97	97	96
Пестливість, ніжність партнерів	89	88	83
Фізична гармонія партнерів	83	78	78
Готовність надати допомогу	89	92	89
Усвідомлення своєї необхідності дітям, партнеру	82	83	87
Наявність дітей	75	74	80

Закінчення таблиці 1.2

<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>
Здоров'я, успіхи дітей	90	92	92
Невтручання сторонніх, у тому числі батьків	70	78	71
Особиста воля	26	27	27
Гарна думка сусідів, знайомих про родину	34	31	26
Житлові зручності	86	85	85
Матеріальне благополуччя	78	80	76
Високий авторитет у родині	54	54	49

Дані таблиці 1.2 показують, що згодом здобувають тенденцію до зниження такі цінності партнерів, як ніжність, взаєморозуміння, суспільна думка. Зростає значущість таких факторів, як благополуччя дітей, невтручання батьків у сімейні справи, житлові зручності, усвідомлення своєї потреби дітям, партнерам. Цінність окремих елементів сімейного життя має тенденцію до зростання в період між першим і четвертим роками шлюбу: зростає вимога до матеріального забезпечення родини, актуалізується фактор готовності партнера надати допомогу і підтримку. У цілому слід зазначити, що зі збільшенням шлюбного стажу цінність родини для партнерів зростає.

На першому році шлюбу відбувається адаптація до сімейного життя, розподіл сімейної влади, формування сімейних норм і рольової структури. Молодим подружжям характерно первісне входження у світ один одного, розподіл обов'язків у родині, вирішення житлових, фінансових і пов'язаних із веденням загального господарства і побуту проблем, оволодіння роллю чоловіка і дружини, процес набуття життєвого досвіду, дорослішання і змушнення.

Успішність адаптації до сімейного життя в молодій родині визначає відповідність мотивації шлюбу партнерів, тривалий період дошлюбного залицяння, психологічна сумісність партнерів, їх готовність до сімейного життя.

На думку американського соціолога К. Киркпатрика, первинна адаптація молодої родини проявляється в узгодженні сімейних уявлень і очікувань партнерів, а також міжособистісної адаптації, що припускає взаємне пристосування до особливостей особистості один одного. Адаптацію забезпечують два механізми: ідентифікація і рефлексія. Наявність патологічних рис особистості погіршує й утруднює адаптацію в молодій родині.

Найважчий період для молодого шлюбу – це період народження першої дитини, у зв'язку з чим у чоловіків виникає напруженість бюджету часу, різке обмеження розваг, відпочинку, дозвілля, зростання фізичної і нервової втоми, зниження сексуального потягу. Усе це накладає відбиток на проблеми професійного просування і досягнення суспільного статусу, а з боку власне шлюбу – на ослаблення симпатії, любові і формування дружби.

За даними І. Ф. Дементьєвої [21], жінки більш критичні в оцінці свого шлюбу і вимогливіші до партнера. Встановлено, що на першому році спільного життя часто виникають думки про розлучення у 33 % опитаних, на другому – у 18 %, на третьому – у 11 % від загального числа обстежуваних. Прослідковується залежність задоволеності шлюбом від рівня освіти. Найменш задоволені своїм шлюбом молоді подружжя із середнім рівнем освіти. Автор пояснює це їхньою невисокою культурою міжособистісного спілкування, а матеріальні фактори (у тому числі й житлові), що зазвичай визначаються як внутрішньосімейне благополуччя, ніяк не впливають на успішність шлюбу. Стабільність молодої родини більшою мірою визначається психологічними факторами. У таблиці 1.3 показано роль психологічних факторів у задоволеності шлюбом.

Отже, значущість майже всіх компонентів, які складають емоційний фон внутрішньосімейних взаємин, у незадоволених шлюбом партнерів занижена. Разом з тим, вони високо оцінюють право на особисту волю й автономність.

Таблиця 1.3

Значущість компонентів сімейного життя для досліджуваних з різним рівнем задоволеності шлюбом, %

Компоненти сімейного життя	Оцінка значущості	
	задоволені шлюбом	незадоволені шлюбом
Взаєморозуміння, доброзичливість	93	48
Пестливість, ніжність партнерів	81	69
Усвідомлення своєї необхідності дітям, партнерові	75	70
Фізична гармонія партнерів	70	66
Особиста воля	19	38

Зі збільшенням подружнього стажу спостерігається зростання кількості партнерів, незадоволених шлюбом. Причому незадоволеність прослідковується в трьох групах: до року, від року до трьох, понад три роки [15; 21; 30; 53]. Крім того, зі збільшенням стажу шлюбу зростає кількість партнерів, не впевнених у правильності вибору шлюбного партнера.

Серед одружених зі стажем понад 3 роки лише деякі впевнені у правильності вибору шлюбного партнера і 10 % часто шкодують із приводу свого шлюбу. Кількість незадоволених своїми подружніми відносинами різко зростає в період між першим і четвертим роками шлюбу.

Таким чином, молодий шлюб може бути охарактеризований з погляду традиційної моделі родини і традиційного розподілу ролей. У цьому випадку ми не будемо описувати ці традиційні, добре відомі ролі. Однак слід зазначити, що одним із внутрішніх протиріч сучасного шлюбу є прагнення до демократизації подружніх і сімейних ролей, з одного боку, і збереження багатьох елементів традиційних відносин, з іншого.

Аналіз психологічної літератури, результати проведених експериментальних досліджень дають підставу стверджувати, що особливо напружено й інтенсивно відбувається процес формування внутрішньосімейних відносин, психологічного клімату, інтеграції, рольової структури в молодій сім'ї.

Багато факторів визначають здатність молоді родини переборювати труднощі, ефективно вирішувати сімейні проблеми, викликані входженням молоді сім'ї в кризу. Значну роль у структурі молоді родини й успішності її функціонування відіграє подружня адаптація. Методологічна операціоналізація цього поняття розглядається нами в наступному розділі.

1.3. Подружня адаптація і механізми емоційної регуляції в ситуації сімейної кризи

Адаптація до сімейного життя виявляється у всіх її сферах і являє собою єдність двох процесів: асиміляції й акомодатії, психологічна сутність яких полягає у взаємоуподібненні партнерів і взаємному узгодженні почуттів, думок, поведінки.

Через те, що подружня адаптація – складне й інтегративне утворення, методологічна операціоналізація цього поняття проводилася за такими параметрами: кількість конфліктів, рівень згоди партнерів з питань сімейного життя, поділ праці в родині, задоволення партнером, оцінка стійкості шлюбу, переживання щастя партнера та ін. [171], що свідчить про її поліпараметричність (Farber, 1962, цит. за [171]). Brim, Fairchild, Borgatta (1961, цит. за [37]) виявили п'ять основних факторів подружньої адаптації.

С. Schaap [170] розглядає три аспекти подружньої адаптації: задоволеність шлюбом, згуртованість, відсутність депривації потреб кожного чоловіка. Хікс і Платт [138] в оглядовій статті утотожують поняття “щастя” і “стабільність шлюбу”. Вони ґрунтувалися на аксіоматично прийнятому положенні, що щасливі шлюби і є стабільні, а нещасливі – нестабільні. R. A. Lewis, G. B. Spanier [153] виділили такі фактори подружньої адаптації, як якість і стабільність шлюбу. На рис. 1 представлена розроблена ними типологія шлюбу.

У роботі [151] автори висловили більш виразно свою теорію, що зводилася до п'яти положень:

1. Чим більша нагорода при фіксованих цінностях, тим вищою є якість шлюбу.

2. Чим більші внутрішньопарні цінності при фіксованих нагородах, тим нижча якість шлюбу.

3. Чим вищі зовнішні нагороди (альтернативні притягання), тим нижча стабільність шлюбу.

Рис. 1. Типологія шлюбів за якістю і стабільністю

4. Чим вищі зовнішні ціни за розірвання шлюбу (нормативні примуси залишатися в шлюбі), тим вища стабільність шлюбу.

5. Чим вища якість шлюбу, тим вища стабільність шлюбу.

На підставі описаних положень автори виділили чотири типи родин:

1. Висока якість, висока стабільність.
2. Висока якість, низька стабільність.
3. Низька якість, низька стабільність.
4. Низька якість, висока стабільність.

Різними дослідниками пропонувалися різні терміни, які визначають інтегральну характеристику родини. Це – вдалість шлюбу, задоволеність сімейним життям, функціональність шлюбу, рівень сімейної інтеграції, ступінь адаптації і т.п. На думку Д. Кутсар [49], усі названі поняття входять до складу більш узагальненої, полідимензійної, власне кажучи, характеристики – якості шлюбу. Цей термін запропонований Р. Льюїсом і Г. Спаньєром [153], які розглядали якість шлюбу як багатовимірний феномен, що складається із суб'єктивних оцінок партнерів. На думку Д. Кутсар, можна виділити два аспекти якості шлюбу: з погляду суспільства і з погляду особистості.

На нашу думку, психологічний аналіз відмінний від соціологічного, тому якість шлюбу в психологічному аспекті можна розглядати тільки з боку особистості.

Е. W. Burgess і L. S. Cottrell (1939, цит. за [37]) під подружньою адаптацією розуміли: єдність думок із критичних питань; поділ інтересів; почуття довіри; невелику кількість скарг, пов'язаних зі шлюбом; відсутність почуття самотності. Frenken (1976, 1982, цит. за [37]) у подружню адаптацію включає чотири параметри: сексуальний контроль, психосексуальну стимуляцію, сексуальну мотивацію і привабливість шлюбу. Schutz (1967, цит. за [37]) до подружньої адаптації відносить такі перемінні: потреба в любові і прихильності, визнання автономії, самостійності й уваги з боку партнера. Шкала оцінних подружніх установок Schutz добре корелює з іншими методиками виміру подружньої адаптації і чуттєва до змін, пов'язаних із психотерапією (Boelens, Emmelkamp, MacGillavray, Markvoort, 1980, цит. за [37]).

Існують також підходи до подружньої адаптації з погляду характеру взаємодії партнерів. Операціональними аналогами подружньої адаптованості у цьому випадку є різні техніки

аналізу взаємодії. Це спільне рішення визначених задач (наприклад, інтерпретація плям Роршаха, рішення тесту Равена, обговорення списку проблем [124] і т. п.) і його оцінка спеціальними техніками кодування спостереження (аналіз комунікативних відносин (Busch, 1975 і ін. цит. за [124]); схема кодування інтерперсонального конфлікту (Barry, 1970; Billing, 1970 і ін. цит. за [124]); система кодування подружніх інтеракцій (Crump, 1978, цит. за [124])); схема кодування інтерперсональної комунікації (Schinler, 1981, цит. за [124])); система кодування поводження (Koren, 1978, цит. за [124]), оцінна система інтеракції партнерів (Rubin, 1977, цит. за [124]), система кодування невербальних подружніх інтеракцій (Birchler, 1972, цит. за [124])).

У теорії сімейних систем М. Боуена [4] важливим поняттям є “диференціація Я”. Якщо “диференціація Я” партнерів не досягає достатнього рівня, то можливі два види порушення сімейної адаптації. Перший вид буде полягати в тому, що один партнер ніби зливається з іншим, виникає недиференційована сімейна система. Вона може бути “міцна”, але з вираженою залежністю одного партнера від іншого. Будь-який сімейний стрес може “зламати” цю систему.

Другий вид “недиференціації Я” партнерів полягає у відстороненні від думок і почуттів свого партнера. М. Боуен назвав цей варіант як “емоційне відсторонення”. Індивід, емоційно відсторонений від свого шлюбного партнера, не в змозі розділити з ним значимі думки, почуття чи підходи до вирішення тих чи інших проблем шлюбу. Тільки диференційований індивід у змозі реалізувати функціональний шлюб.

В іншому варіанті системного підходу до сім'ї С. Минухіна [162] адаптація шлюбу розглядається в термінах границі і сімейного резонансу. Існує деяка нормативна структура родини, до якої варто наближатися за допомогою терапевтичних інтервенцій. Хоча не шлюб, а сімейна система в цілому була предметом інтересу дослідника.

Плідним поняттям у теорії систем [71] є кругова причинність. Традиційна каузальна модель є лінійною: прямий зв'язок проблем дитинства з подружнім конфліктом. Поняття циркулярної (кругової) причинності розширює концептуальні

межі і зміщує акценти аналізу родини. Дії кожного з партнерів розглядаються як реакція на дії іншого. У межах такої кругової причинності важливо аналізувати сьогодення, а не минуле. Сімейна система зберігає гомеостаз, пов'язаний із відтворенням порушених зразків поведінки. Більш того, він утруднює терапевтичне втручання в подружню систему. Тому деякою мірою дезадаптована сімейна система прагне зберегтися, а психотерапевт протистоїть цій тенденції партнерів зберегти status quo. Для досягнення гомеостазу партнери жертвують своїми індивідуальними мотиваціями. У цьому сенсі окремі симптоми в партнерів (наприклад агорафобія в дружини) допомагають зберегти шлюб, який, по суті, є патологічним. Так, J. Haley [135] навів приклад жінки, яка страждає агорафобією: вона боїться залишити будинок, що дозволяє їй у такий спосіб зберегти шлюб. Дисфункційні шлюби характеризуються наявністю подвійного зв'язку: партнери грають один з одним, маніпулюють, використовують різні психологічні “фінти” для того, щоб зберегти гомеостаз [72]. Такі подвійні зв'язки роблять шлюб нечесним, а відносини нетраспорантними, нечистими, непрозорими.

Р. Л. Акоф і Ф. І. Емері [1] запропонували векторну модель сумісності. Автори ввели два біполярних концепти: “об’єктиверсія-суб’єктиверсія”, “екстерналізм-інтерналізм”. Перший концепт відбиває ступінь впливу на людину з боку оточення (чутливість до оточення). “Об’єктиверт – це людина, чуттєва до свого оточення, а суб’єктиверт – нечуттєвий...”. Причому скоріше варто говорити про тенденції об’єктиверсій і суб’єктиверсій, а не про фіксовані характерологічні особливості. Другий концепт характеризує ефективність впливу індивіда на оточення. “Екстерналіст – це той, хто схильний змінювати оточення у відповідності зі своїми потребами”. “Інтерналіст сам адаптується до оточення” [1, 127]. Кожен індивід може бути представлений вектором у двомірному просторі, утвореному двома вищевказаними концептами. Центральна точка осі координат – точка центроверсії. Подружня пара представлена в зазначеному просторі крапкою, рівною половині суми векторів, що репрезентують обох партнерів у просторі зазначених принципів. Чим далі

подружня пара віддалена від точки центроверсії в цьому векторному просторі, тим менш успішною вона виявиться в шлюбі [1, 131].

Автори концепції розглядають успішність шлюбу як задоволеність ним: “одружилися б знову, якби шлюб був розірваний і всі зовнішні узи і зобов'язання були б усунуті”. У роботі О. С. Кочаряна [37] показано, що опитувальник особистісних типів (ОЛТ), побудований на ідеях Р. Л. Акоф і Ф. І. Емері [1], не корелює ні з опитувальником задоволеності шлюбом (ОУБ) [2], ні зі шкалою диференціальної оцінки відносин (ДОО). Разом з тим, існує зв'язок методик ОУБ і ДОО (для чоловіків – 0,32; $p < 0,05$; для жінок – 0,41; $p < 0,01$). Тому автор зробив висновок, що опитувальник ОЛТ вимірює інший аспект задоволеності шлюбом, наприклад є об'єктивною мірою успішності шлюбу, а не суб'єктивною його мірою – задоволеністю. Відсутність кореляцій методик цілком може пояснюватись їхніми різними психодіагностичними “мішенями”. У всякому разі, описуючи близькість подружньої пари до точки центроверсії, Р. Л. Акоф і Ф. І. Емері використовують такі поняття, як успішність, співробітництво, задоволеність, тобто описують реальність, трохи відмінну від чисто суб'єктивного аспекту задоволеності шлюбом, чуттєвими до якого є шкала диференціальної оцінки відносин (ДОО) і опитувальник задоволеності шлюбом (ОУБ).

Таким чином, і з теоретичної точки зору, і з чисто методичної не існує цілком однозначного визначення подружньої адаптації. Єдине, що можна з упевненістю сказати, це те, що подружня адаптація – явище складне, поліпараметричне.

Кризова ситуація в родині веде до психоемоційної напруги, справитися з якою дозволяють захисні механізми. Крім індивідуальних захисних механізмів, виділяють сімейні захисти [С. В. Дніпровська, 1975; Н. Dick, 1963; А. Ferreira, 1966, цит. за [37)], [33; 34]. На думку М. Rogiewisz [167], порушення сімейної взаємодії може регулюватися трьома механізмами: 1) асиміляцією (зміна поведінки родини як цілого відповідно до прийнятих норм); 2) адаптацією (зміна структури, позицій, ролей, взаємин усередині родини); 3) захистом. Перші два механізми є адаптивними; третій – дезадаптивний. Сімейні захисні механізми часто є

важливою причиною виникнення і підтримки невротичного поведіння: стійкість родини набуває форму ригідності, а згуртованість – патологічної взаємозалежності і несвободи її членів. Сімейні захисти не вирішують основного протиріччя, а лише знижують особисту напругу [34, 306]. А. А Messer (1971) дає такий перелік сімейних захистів (цит. за [104]):

1. Виділення “цапа-відбувайла”. Цей механізм виникає, як правило, у тих родинах, у яких конфлікти і напруга між партнерами не можуть бути задовільно вирішені шляхом відкритого обговорення подружніх проблем, тому що являють собою значну загрозу для одного з партнерів. “Найкращим” об’єктом для цієї ролі в родині є дитина, тому що вона залежна від батьків і має слабкі адаптаційні механізми. Батьки в ситуації напруги і фрустрації неусвідомлено провокують у дитини виникнення неадекватного поведіння. Дитина може, таким чином, відчувати провину за кризу в родині. Вибір одного з дітей не є випадковим. Цю роль батьки схильні приписати першій дитині, якщо конфлікт існує із самого початку шлюбу, чи тій дитині, яка народилась у момент формування конфлікту, а іноді тому з дітей, хто нагадує матір одного з партнерів, з якою у цього партнера був конфлікт у дитинстві чи молодості.

2. Формування коаліції всередині родини.

3. Емоційні відходи. Конфлікти вирішуються через прийняття холодної чи байдужої установки на партнера. У цьому випадку партнер може шукати емоційні зв’язки поза сім’єю.

4. Залучення з метою підтримки сімейної рівноваги сторонньої людини (родича, друга, професійного консультанта і т.п.).

5. Ослаблення емоційних зв’язків у родині. Ця ситуація призводить до того, що потреба в емоційних зв’язках задовольняється поза сім’єю. Якщо ж таке пожвавлення внутрішньо-сімейних взаємин утруднено, то партнер починає усвідомлювати (вербалізувати) кризу в родині.

6. Зняття напруги в родині за допомогою агресивного поведіння. Це відбувається тоді, коли потреба в залежності залишається незадоволеною. Фрустрація потреби в залежності породжує гнів, що розряджається за допомогою агресії.

7. Відмова чи компроміс. Підтримка рівноваги досягається завдяки тому, що один з партнерів відмовляється від задоволення своїх потреб (в емоційних і сексуальних зв'язках).

8. Створення сімейних “міфів”, які є способом патологічної адаптації партнерів. Сімейний міф може бути розглянутий як патологізуюча роль у сім'ї.

Йдеться про міжособистісні ролі, які згідно зі своєю структурою і змістом роблять психотравмуючий вплив на членів родини [109]. Значний внесок у вивчення таких ролей вніс Н. Е. Richter [166]. В одних випадках йдеться, як правило, про програвання одним із членів родини соціальної ролі, яка є психотравмуючою для нього самого, однак психологічно вигідна іншим членам родини. В інших – члени родини прямо чи опосередковано спонукають когось із родини взяти на себе таку роль. Патологізуюча роль одного з членів родини, навпаки, може бути травматичною для інших, а не для нього самого. Нерідко обидва типи патологізуючих ролей об'єднуються між собою: один член сім'ї виконує роль, патологізуючу його самого, інший же – бере роль, травматичну для інших. Великий інтерес сімейних психотерапевтів усіляких напрямків до проблеми патологізуючих ролей не випадковий. По-перше, патологізуюча роль – дуже яскравий приклад ситуації, коли порушення індивіда обумовлюється порушенням сім'ї, причому нерідко сім'ї в цілому. Вказується, що патологізуюча роль сімейного “цапа-відбувайла” виникає насамперед тому, що вся сім'я, яка відчуває конфліктні, фруструючі переживання, має потребу в “громовідводі” для розрядки цих емоцій (Е. Vogel, N. Bell, 1960, цит. за [109]). Аналіз родини, а не її члена, який має нервово-психічні розлади і якому доводиться виконувати цю роль, може дати відповідь на питання про причини захворювання і шляхи його лікування.

Якщо “патологізуючих сімейних ролей” – дуже яскравий доказ необхідності як діагностики, так і лікування родини в цілому.

До цього часу різними авторами виявлено й описано чималу кількість “патологізуючих ролей”. До цього необхідно додати роботи, у яких описуються багато в чому подібні феномени, які,

проте, мають й інші позначення (наприклад “стиль виховання”, коли мова йде про взаємини між батьками і дітьми, “характер подружніх взаємин”, що робить несприятливим вплив на психічне здоров'я одного з членів родини). У той же час відсутні узагальнення і класифікації описаних ролей.

Е. Г. Ейдемільер і В. В. Юстицький [109] запропонували робочу класифікацію, в основу якої покладено два критерії: сфера життєдіяльності родини, порушення якої пов'язане з виникненням “патологізуючих ролей”, і мотив їхнього виникнення.

За першим критерієм необхідно мати на увазі дві можливості. Перша, коли виникнення “патологізуючих ролей” пов'язане, в основному, з порушенням взаємин родини із соціальним оточенням. У цьому випадку родина певним чином змінює свої відносини із сусідами, іншими сім'ями, родичами, державою і т.д., причому зміни ці такі, що роблять перехід родини до системи “патологізуючих ролей” необхідним. Сюди належать описані Н. Е. Richter [166] “сім'я-фортеця”, “родина з анти-сексуальною ідеологією”, “родина-санаторій”, “родина-театр” і т.п. Так, у центрі “сім'ї-фортеці” – індивід з нервово-психічними розладами, які виражаються у схильності до параноїальних реакцій. Він використовує свій вплив у родині для того, щоб спонукати інших її членів прийняти уявлення про те, що “усі проти нас”, “на нас нападають – ми захищаємося”. Це веде (як необхідний наслідок) до перебудови взаємин у родині – виникають міжособистісні ролі “вождя” і “його соратників у боротьбі”. Ці ролі можуть виявитися патологізуючими, тому що за наявності індивіда з параноїальними реакціями вони сприяють закріпленню і розвитку порушень, а “союзників” ставлять у важке становище, що створює значну нервово-психічну напругу.

Випадки, коли взаємини родини із соціальним оточенням можуть виявитися не зовсім звичайними, зрозуміло, не поодинокі. Це родина, що багато років перебуває у судовому процесі, чи родина, що докладаеть значних зусиль для підвищення свого матеріального стану і цілком віддається якійсь поза-сімейній діяльності, чи, навпаки, цілком ізолювала себе від навколишніх. Безумовно, що в такій сім'ї система міжособистісних ролей складається під сильним впливом взаємин із

соціальним оточенням. Якщо родина довгі роки веде судовий процес, то великим авторитетом у ній користується той її член, що найбільш активно бере участь у цьому процесі, найкраще розбирається в юридичних тонкощах. Про “патологізуючі ролі”, однак, доводиться говорити не у всіх таких випадках, а лише якщо сама перебудова взаємин родини з оточенням знадобилася для того, щоб родина перейшла до взаємин, “умовно бажаних” для одного з її членів.

Так, вищезгадана родина з “антисексуальною ідеологією”, описана Н. Е. Richter, виникла під впливом індивіда з порушеннями потенції. Так само “родина-театр”, що присвячує усе своє життя боротьбі за демонстративний престиж у найближчому оточенні, розвинулася під впливом її члена, що має визначені психологічні проблеми в реалізації самооцінки. В усіх таких випадках порушення взаємин родини із соціальним оточенням маскує від самого індивіда і від інших членів родини психічне порушення найбільш впливового члена родини. Після прийняття родиною точки зору, що в навколишньому світі панує сексуальна розпуста і обов'язок усіх людей – боротися з нею, особливості поведінки члена родини з порушеннями сексуальної потенції починають виглядати похвальною стриманістю. Якщо члени родини приймають точку зору “усі проти нас”, то особистісне порушення індивіда з параноїальним розвитком, його підозрілість, нетерпимість й інші риси перестають сприйматися членами родини як відхилення. Навпаки, вони тепер виглядають як прояв тверезого розуму і проникливості.

Мотиви, що можуть спонукати одного із членів родини підштовхувати її до розвитку системи “патологізуючих ролей”, різноманітні. Це, з одного боку, маскування визначених особистісних недоліків – прагнення зберегти і захистити, усупереч цим недолікам, особистісну позитивну самооцінку. Так це є у випадку родини з “антисексуальною ідеологією”, інший мотив – прагнення задовольнити якісь потреби, якщо це за звичайних умов суперечить моральним уявленням індивіда і всієї родини. Рушійним мотивом утворення “сім'ї-фортеці” може виявитися реалізація бажання безроздільного панування в родині.

Багато в чому аналогічні зміни в родинах описувалися й іншими дослідниками. Деякі порушення родин, аналогічні наведеному вище, спостерігав V. Justicks (1984, цит. за [109]). Е. Е. Эйдемільлер і В. В. Юстицький [109] вивчали сім'ю, яка багато років боролася за справедливе ставлення до їхнього сина різних організацій, зокрема школи, а пізніше – інспекції у справах неповнолітніх, дільничного лікаря і т.д. Джерелом “несправедливостей” нерідко було провокуюче поведження сина стосовно цих організацій. Стимулювання його поведження складало основний зміст життя сім'ї, у центрі якої був батько підлітка – інвалід II групи. Дослідження показало, що зміна взаємин цієї родини із соціальним оточенням (виникнення відносин боротьби з ним) і поява на цій основі системи “патологізуючих ролей” відбулося в результаті прагнення батька компенсувати своє відчуття “непотрібності”, протистояти зниженню соціального статусу в родині. Система ролей, яка виникла в сім'ї, виявилася патологізуючою насамперед для підлітка. Вона обумовила порушення його поведження на фоні епілептоїдно-істероїдної акцентуації характеру.

Другий випадок, описаний Е. Г. Эйдемільлером і В. В. Юстицьким [109] за першим критерієм класифікації “патологізуючих ролей”, – це перехід родини до системи “патологізуючих ролей”, не пов'язаний з її взаєминами із соціальним оточенням. Тут “приводом” для переходу до “патологізуючих ролей” стає зміна уявлень про особистість одного з членів родини (він найчастіше виявляється і жертвою) чи про завдання родини стосовно одного чи декількох її членів. Загальна схема переходу до “патологізуючих ролей” цього типу така: в одного з членів родини є нервово-психічні розлади, він прямо чи побічно обумовлює зміну уявлень про якого-небудь іншого члена родини; під впливом цього ставлення до нього змінюється, виникає певна перебудова ролей, причому саме така, при якій порушення “переміщується” на цього другого.

Симптоми нервово-психічного порушення в першого члена родини слабшають чи навіть зовсім зникають, зате в іншого з'являються. Нерідко при цьому лікування останнього веде до захворювання першого.

Мотиви виникнення такого типу “патологізуючих ролей” можуть бути різними:

1. Психологічні проблеми, які виникають у результаті значної вираженості в одного з членів родини потреб, несумісних з його уявленнями про себе (агресії, садизму, прагнення привертати до себе увагу). Такою є описана Н. Е. Richter [166] родина, у якій батько хворої дівчинки реалізує свої несумісні з його уявленнями про себе почуття агресії стосовно дружини і провини стосовно дочки шляхом перетворення рольової структури родини.

Для “блага дочки” він починає займатися позаурочною роботою, позбавляючи тим самим себе можливості безпосередньо доглядати за нею, і свою турботу про неї починає виявляти в тиранічному поводженні з дружиною, яка доглядає за дочкою, ставлячи перед нею немислимі вимоги (“заради порятунку дитини мати повинна бути готова на все”) і категорично змушуючи їх виконувати. Така зміна внутрісімейних ролей незабаром привела до “зцілення” чоловіка, тому що дала йому можливість безперешкодно задовольняти свої потреби. Вона ж призвела до виникнення нервово-психічних розладів у дружини.

2. Заміщення “задоволення потреб.” У цьому випадку причиною переходу до “патологізуючих ролей” стає прагнення задовольнити потребу не з тією особою, якій вона повинна бути адресована. Травматизуюча роль – “дитина-вундеркінд”, “дитина – надія родини” нерідко буває пов'язана з прагненням батьків через заміщення задовольнити власні незадоволені потреби. У минулому в таких батьків була недостатня реалізація кар'єри, по-різному сформоване відчуття неповноцінності і бажання через ідентифікацію з дитиною компенсувати це. Відбувається непомірне зростання вимог до дитини, ставлення до неї з боку батьків безпосередньо залежить від її успіхів у якій-небудь сфері (різних престижних видах спорту, мистецтві і т.п.).

Прагнення методом заміщення задовольнити потреби, які повинні бути в нормі, адресовані іншому члену родини (наприклад чоловіку), спостерігається при так званому “розширенні сфери батьківських почуттів” [109]. У випадках, коли подружні взаємини виявляються з якої-небудь причини

порушеними (розлучення, тривала відсутність партнера, смерть одного з партнерів) чи не задовольняють того з батьків, хто відіграє основну роль у вихованні (невідповідність характерів, емоційна холодність), виникає тенденція у стосунках з дитиною (як правило, протилежної статі) задовольнити ці потреби. У цьому випадку дитина втягується спочатку в роль “партнера”, а пізніше, коли в нього наростає реакція емансипації, у батька (матері) підсилюється бажання втримати її при собі.

3. “Патологізуючі ролі”, які виникають під впливом механізму проекції. Психологічний механізм проекції полягає, як відомо, у “неусвідомленому наділенні іншої людини властивими цій особистості мотивами, рисами і властивостями (А. В. Петровский, М. Г. Ярошевский, 1985, цит. за [109]). Класичний приклад цього захисного механізму – індивід, який відчуває почуття агресії стосовно іншого і в той же час переконаний в аморальності такого почуття, знаходить вихід з цього протиріччя в тім, що приписує агресивність іншому (“Це не я до нього погано ставлюся, а він до мене”). Нерідко власні недоліки чи несумісні з моральними уявленнями бажання приписуються іншій особі для того, щоб створити в самого себе ілюзію боротьби з ними (“Раз я борюся з цим недоліком у інших, значить у мене самого його немає”). Такі явища можуть спостерігатися й у сімейних взаєминах. З точки зору концепції “патологізуючих ролей” інтерес становлять випадки, коли один член родини не тільки приписує власні недоліки іншому, а й використовує свій вплив для того, щоб домогтися перетворення сімейних ролей. У результаті його зусиль інший член родини дійсно починає виконувати одну з ролей, для носіїв якої характерний “необхідний” недолік. Це може бути роль “важковиховуваного”, “проблемної особистості”, “ганьби родини”. Н. Е. Richter [166] описав “патологізуючу роль” “негативного Я”. На ряді прикладів він простежив, як один із членів родини ставить іншого перед необхідністю “стати поганим”, “стати проблемним”. Коли це вдається, перший починає боротися з “недоліками” другого.

4. “Патологізуючі ролі”, які виникають під впливом бажання позбутися від тиску власних же моральних уявлень. Цей вид

“патологізуючих ролей” нерідко спостерігається в клініці алкоголізму. Це ролі “опікуна” і “опікуваного”.

На відміну від раніше розглянутих ролей, які створюють легальну можливість задоволення “забороненої” (несумісної з моральними уявленнями) потреби за рахунок іншої особи, такі ролі забезпечують “псевдовирішення” психологічного конфлікту цієї потреби з моральними уявленнями іншим шляхом. Це робиться за рахунок нав'язування функцій соціального контролю над проявами “забороненого потягу” іншій особі. Так, у випадку алкоголізації потяг до алкоголю, що підсилюється, не може не викликати широкого кола мотивів, які протидіють цьому в самого алкоголіка. Це і побоювання за своє здоров'я, і наростаючий осуд з боку оточення, і моральні “гальма” самого індивіда. Результатом виявляється важкий конфлікт між потягом і цими мотивами. Конфлікт вирішується алкоголіком нерідко також шляхом перетворення структури родини, а саме шляхом формування згадуваних ролей “опікуна”, “рятівника”, “контролера”, що бере на себе функції контролю над індивідом, порятунку його від алкоголізації. Найчастіше такі функції виконують дружина чи мати. Вони одержують за нього зарплату, лякають його у випадку вживання спиртних напоїв, ховають спиртне, якщо воно є в будинку, і т.п. Сам же алкоголік при цьому відіграє роль “опікуваного”. Психологічно він звільняється від страхів і розкаяння, пов'язаних з алкоголізацією (тепер цим займається інший член родини). Психотравматизм ролі пов'язаний насамперед з тим, що залишає індивіда незброєним перед власним потягом, знімає почуття відповідальності. Ця незброєність особливо сильно виявляється в момент, коли відбувається розпад родини і контроль “опікуна” припиняється. Як правило, темпи алкоголізації при цьому значно зростають.

О. С. Кочарян [37] описав міф “22.30”. На консультативний прийом звернулася подружня пара зі скаргою на те, що вони “не можуть знайти взаємоприйнятний час статевої близькості”. Дружина призначала час 22.30 відповідно до такої логіки: “Початок о 22.30, кінець о 23.00. Потім сім годин сну і підйом о шостій годині ранку”. Вона запитує: “Логічно?”. Що тут можна сказати, крім того, що “дійсно, дуже логічно”. А чоловік

говорить, що раніше 24.00 він спати не лягає. У цьому міфі проблема “як бути разом” була підмінена іншою – “коли бути разом”. Очевидно, що цей міф зберігає сім'ю, але робить її патологічною в психологічному відношенні і почасти вірго-гамною.

Отже, нами виділено чималу кількість “патологізуючих ролей” і дано їхній опис.

Розглянемо індивідуальні стилі співволодіння зі стресом чи кризою, що дозволяють родині досягти наступного етапу в її розвитку.

У багатьох підходах прослідковується одна ідея: суть захисних механізмів полягає у недопущенні психотравмуючої інформації у свідомість. Ю. С. Савенко [75] і О. С. Кочарян [40] цей вид захисних механізмів називають протективними захисними механізмами. Інформація не просто не приймається, тривога заперечується. Цей тип захисту розглядається як психологічний бар'єр [35]. Більш складні захисні механізми полягають у прийнятті ін формації, однак за рахунок її “знешкодження” за допомогою захисної реінтерпретації [102]. Цей тип захисту позначений як дефензивні механізми. W. Gizinski [129] відзначає, що сама ідея дихотомічної класифікації захистів зазнавала критики. Однак такі два альтернативні типи захисту можна розглядати як деякі метатипи, що включають в себе більш конкретні типи захисних процесів. Так, протективні механізми можуть виявлятися у формах витіснення, регресії, заперечення утруднень, реактивного утворення і т.п.; дефензивні ж механізми – у формах раціоналізації, ізоляції, інтелектуалізації і т.п. Існують різні теоретичні традиції концептуалізації феномена “психологічний захист”: психоаналітична [56; 57; 58; 174], біхевіористична (R. Sears, 1944; J. Dollard, M. Miller, 1969, цит. за [39]), когнітивна [100; 101; 102; 103], диспозиційна [172] і ін. Виникли й еkleктичні підходи до зазначеного феномена [70].

Серйозним є питання про патогенність/саногенність захисних механізмів. У роботах З. Фрейда, які належать до кінця минулого століття, ще немає чітких уявлень щодо нормальності – патогенності захисних процесів. У “Тлумаченні сновидінь” [94] він оцінює витіснення як “доглядача” нашого психічного здо-

ров'я. Це твердження стосується успішного витіснення. Якщо ж витіснення неуспішне, то виникають психопатологічні прояви. Разом з тим З. Фрейд не був до кінця послідовний, тому що вказував, що витіснений зміст обов'язково повернеться у свідомість. Така неясність була й у більш пізніх його роботах. Зокрема у праці “Моя точка зору на роль сексуальності в походженні неврозів” (1906) автор відзначав, що витіснення інфантильних бажань є передумовою психічного здоров'я.

Невротики ж застосовують занадто сильне витіснення, що призводить до того, що витіснений зміст у замаскованій формі, у симптомах повертається у свідомість. У роботі “Три нариси теорії сексуальності” [95] З. Фрейд описав витіснення як патогенний механізм, а в роботі “Витіснення” (1915) він знову підкреслив, що витіснення не є патогенним процесом. У цей же час автор вважає, що будь-яке витіснення викликає витрату психічної енергії, а отже, призводить до несприятливих наслідків. Цю думку ми знаходимо в “Лекціях із введення в психоаналіз”. На початку століття ним використовувався термін “витіснення” для позначення усіх видів захисних процесів. Пізніше автор виділив ряд психологічних захисних механізмів, які він описує як “інфантилізми”, патогенні за своєю природою. У літературі існує дві інтерпретації того, як розумів З. Фрейд патогенність захисних процесів. На думку Ch. Brenner (1981, цит. за [174]), він не вважав, що витіснення завжди призводить до патології, виникнення невротичної симптоматики. Разом з тим, якщо патологія усе-таки виникає, то в основі її завжди лежить витіснення. Інакше кажучи, Ch. Brenner вважав, що позиція З. Фрейда щодо сутності психологічного захисту – це позиція потенційної патогенності. На думку Н. Sjoback [173], позиція Ch. Brenner є помилковою й обумовлена тією обставиною, що природа захисних механізмів у цьому випадку аналізується в простій дихотомії “норма-патологія”.

Сам З. Фрейд, на думку Н. Sjoback, не працював з таким простим і статичним дихотомічним концептом (значеннєвим значенням, змістом поняття). Більш правильно говорити про континуальну, а не дихотомічну природу концепту “норма-патологія”. Захисні процеси можуть функціонувати в індивідів,

які займають різне місце в континуумі “норма-патологія”. Однак використання захисних механізмів призводить до зміщення положення індивіда в континуумі у бік патології.

Отже, згідно з Н. Sjoback, З. Фрейд відстоював концепцію безумовної патогенності захисних процесів, така ж точка зору О. Fenichel (1946), Nunberg (1955) і співавторів. В останні роки, однак, не всі психоаналітики розглядають захисні механізми як винятково патогенні. Більш того, ряд дослідників інтерпретує їх як цілком нормальні, саногенні. Так, Tartakoff указав на загальну основу адаптаційних і захисних процесів [174]. Одні автори думають, що захисні процеси можуть не викликати розладів, тобто вони є непатогенними (R. Loewenstein, 1963, цит. за [174]), інші говорять ще більш виразно – захисний процес може бути адаптивним (W. Hoffer, 1954; Н. Hartman, 1958, цит. за [174]). Таким чином, у літературі існують різні точки зору на патогенність/саногенність захисних процесів.

Розглянемо, у якому відношенні перебувають механізми захисту з механізмами співволодіння з подружньою кризою. У літературі можна зустріти як мінімум три трактування механізму співволодіння [21]:

1. Механізм співволодіння тотожний механізму захисту.

2. Механізм співволодіння – це форма “проблемного поведіння”, тобто поведіння, спрямованого на вирішення завдань. Аспект редуцції емоційної напруги в механізмі співволодіння або відсутній, або не дуже виражений [158; 162]. Так, Т. Марушевський вказує, що для реалістичних механізмів (механізмів співволодіння) не специфічний аспект редуцції емоційної напруги, що “... при нескладній структурі ситуації особистість може використовувати реалістичні механізми, які не містять компонентів впливу на емоційну напругу, тобто в “чистому виді” [158].

3. Механізм співволодіння виконує функцію редуцції емоційної напруги, причому він не утотожнюється з механізмами захисту [16; 85; 86; 101]. Ідея розбіжності механізмів захисту і співволодіння як техніки емоційного самоконтролю міститься в роботі З. Фрейда [93]. Автор розділив захисні механізми за двома напрямками: боротьба з внутрішньою погрозою і з

зовнішньою. З. Фрейд вважав, що механізми захисту можна упорядкувати в пари, тобто кожному механізму першої групи відповідає відповідний механізм другої групи. Зовсім очевидно, що ефективна боротьба з зовнішньою погрозою повинна враховувати це зовнішнє, а отже, й будуватися на якихось реальних принципах. Ця думка була розвинена N. Наан [133; 134], що виділила 10 загальних механізмів “его”, кожний з яких може бути в двох варіантах: захисному (спрямований усередину) і долаючому (спрямований зовні). Захисному механізму інтелектуалізації автор протиставила прийняття об'єктивної установки відносно утруднення; раціоналізації – логічний аналіз ситуації і свого поведіння і т.п. Тут, таким чином, звучить важлива ідея: феноменально техніки емоційного самоконтролю можуть не розрізнятися, хоча і належать до різних механізмів регуляції поведіння. У зв'язку з тим, що і механізм захисту, і механізм співволодіння виконують функцію редукції емоційної напруги, кваліфікувати ту чи іншу техніку емоційної регуляції як механізм захисту чи як механізм співволодіння надзвичайно важко. Більш того, виявляється, що традиційно прийнята техніка діагностики захисних механізмів (R-S шкала D. Вурне [123]) може вимірювати механізми співволодіння, а не захисту [135]. Ю. В. Чайка [105] показав, що 10 з 25 хворих шизофренією використовують такі техніки подолання хворобливої симптоматики, які можуть бути як механізмами захисту, так і механізмами компенсації і пристосування, тобто є функціонально неспецифічними. Які ж диференційно-діагностичні критерії розведення механізмів захисту і співволодіння в третьому із зазначених трактувань механізмів співволодіння? N. Наан як такі критерії розглядає гнучкість, спрямованість у майбутнє, реалізм, усвідомленість дії, значна частка вторинних розумових процесів, тобто тих, котрі віддиференціювалися від емоційно-мотиваційної сфери. Цей перелік характеризує функціональні особливості механізмів співволодіння, а захисні механізми мають альтернативні характеристики.

За Р. А. Зачепицьким, механізми захисту характеризуються ілюзорністю і пасивністю [128]. М. Кофта [147] дає такий перелік диференційно-діагностичних критеріїв (укажемо лише полюс захистів, співволодіння має альтернативні визначення):

ригідність, неадекватність ситуації, підпорядкованість гедоністичному принципу задоволення, “короткозорість”, перекручування реальності. М. Шебак [173], роблячи огляд психоаналітичних концепцій захисних процесів, подає такі їхні характеристики: генералізованість, ригідність, ситуаційна неадекватність, несвідомість дії, патогенність і т. п. Разом з тим, подальший аналіз літературних даних показує, що кожний із зазначених ознак ні сам по собі, ні в сукупності з іншими ознаками не конституює механізм захисту. Так, ряд авторів вважає, що захисні механізми можуть бути як несвідомими, так і усвідомленими, вольовими і навмисними [83; 102; 103; 125].

Відмічені низкою авторів техніки співволодіння – відведення очей, закривання очей руками, спроби заснути [114], зосередження на будь-яких не загрозливих сторонах аверзивного експерименту [88], прийняття фатальних установок і т.п. є варіантами стратегії відволікання-відхилення, яка “блокує” і перекручує інформацію про загрозливі аспекти досвіду. Проте “блокування” і перекручування інформації характеризує, як ми уже вище відзначили, і механізм захисту. У літературі виділяють ситуативні і стильові захисні процеси [101], патогенні і непатогенні, адаптивні і неадаптивні [127] і т. п. Виділення таких функціонально різних захисних процесів ставить під сумнів обґрунтованість виділення як диференційно-діагностичних тих вищевказаних ознак, які специфікують захисні процеси. Наприклад, дослідники відзначають, що, втрачаючи коханого, людина виявляє різні види захисних процесів – від адаптивних до патогенних [105]. Отже, захисні процеси виявляють внутрішню неоднорідність. Це і змусило ряд авторів провести розподіл раніше єдиної сфери механізмів захисту [85; 86]. Таким чином, варто розрізняти механізми емоційної регуляції, що мають різні функції в системі діяльності і поведінки. Разом з тим, у літературі відсутні чіткі диференційно-діагностичні критерії виділення окремих конкретних механізмів. О. С. Кочарян [38] відзначає, що не описано систему механізмів, яка б досить повною мірою пояснювала поведінку людини в кризових ситуаціях. Автор запропонував гіпотезу системи механізмів, за допомогою яких людина реагує на ситуацію кризи. Ця

“полімеханізмова” теорія розглядає поведження людини в кризі як вектор, визначений механізмами захисту, співволодіння, розрядки, компенсації і маніпуляції. Таким чином, згідно з О. С. Кочаряном [37; 38], поведження людини в ситуації кризи не може бути адекватно описане тільки механізмом захисту. За допомогою системи механізмів можна описати цілісну структуру. Сам механізм містить у собі афективний, когнітивний, конактивний аспекти переживання людиною ситуації кризи. Для переживання подружньої кризи адекватним буде облік і механізмів захисту, і механізмів долання, і механізмів маніпуляції. Можна припустити, що механізм компенсації дорівнює нулю. О. С. Кочарян описує цей механізм як спосіб зниження тривоги, що досягається свідомими зусиллями з ліквідації чи дефекту його компенсації. Очевидно, що цей механізм може працювати у межах подружньої пари, наприклад, компенсація сексуального дефекту (розладу). Однак більшою мірою цей механізм “его-спрямований”. Оскільки ми не розглядаємо сексуальні розлади, фізичні вади і т. п. у подружній парі, то цим механізмом можна знехтувати. У цілому ми підтримуємо ідею О. С. Кочаряна про те, що цілісність особистості в емоційно важкій ситуації можна концептуалізувати через поняття “механізм” у “системі п'яти якісно різних механізмів емоційної саморегуляції” [37]. Аналіз же за окремими поведінковими й емоційними реакціями є парціальним і не описує системи цілісного поведження. Так, літературні дані вказують на складність феномена тривоги [32; 38; 39; 44; 45; 50; 59; 110]. І. Є. Ольшанникова [65] відзначає, що емоція радості може бути як захисного типу (пов'язана з відсутністю неприємностей), так і активно-перетворюючого (пов'язана з власними досягненнями). Тут ми зіштовхуємося з тією якістю об'єкта аналізу, яку В. П. Кузьмін позначив як інтегральну системну якість. Чим же розрізняються окремі механізми емоційної саморегуляції і які його диференційно-діагностичні критерії? На думку О. С. Кочаряна, який запропонував такі критерії, механізм захисту може бути ідентифікований на підставі діяльнісного чи ситуаційного критеріїв. Механізм захисту характеризується відмовою від діяльності чи відмовою від контролю в принципі контролюва-

ної ситуації. Техніки ж співволодіння функціонально підвладні меті діяльності чи необхідності пройти, пережити ситуацію, не ухиляючись від неї. Як же трактувати цей критерій стосовно шлюбу?

Співволодіння – це такий механізм переживання подружньої кризи, який сприяє росту і розвитку партнера. У психотерапевтичній літературі це позначається по-різному: то як цілком функціонуюча особистість у К. Роджерса, то як аутоідентична особистість у Ф. Перлса, то як геніальна особистість (точніше характер) у В. Райха. Мірилом успішності рішення ситуації подружньої кризи є не збереження шлюбу за будь-яку ціну, тобто не подружня адаптація, а індивідуальна психічна адаптація. Аналіз співвідношення подружньої і психічної адаптації був спеціально застосований О. С. Кочаряном [39]. Як справедливо зауважує Є. В. Фотеева [92], “якщо в минулому шлюб був самодостатньою цінністю, то зараз усе більшого поширення одержала точка зору, що людині необхідні лише такі подружні відносини, які дають задоволення, можливість реалізувати свою особистість у шлюбі”. Так, Е. Берджес створив модель шлюбу як родини компаньйонів [122], де шлюб являє собою добровільне об'єднання осіб, які взаємодіють заради своїх особистих бажань і потреб.

Таким чином, проведений аналіз показав різноманіття підходів до проблеми подружньої адаптації, дозволив виділити й описати її параметри: рівень конфліктності партнерів, погодженість цінностей, установок, розподіл ролей, задоволеність сімейним життям, оцінку стійкості шлюбу.

Встановлено, що порушення сімейної адаптації у молодого подружжя може бути викликано психологічною несумісністю партнерів, неадекватністю їх вибору, нездатністю партнерів переборювати психоемоційну напругу, викликану входженням у кризовий період.

Регуляція сімейної взаємодії в ситуації кризи відбувається за рахунок захисних механізмів, які використовують особистість для оволодіння кризовою ситуацією.

Отже, індивідуальне реагування в кризовій ситуації є механізмом перебігу подружньої кризи, що сприяє особистісно-

му росту і розвитку партнерів. Успішністю його є не збереження шлюбу за будь-яку ціну, а подружня адаптація, ціль якої – оптимальне задоволення потреб партнерів і можливість реалізувати себе в шлюбі.

1.4. Особливості перебігу кризи у молодого подружжя

З моменту початку сімейного життя молода родина входить у першу кризу, пов'язану з адаптацією до шлюбу і партнера. Активне неприйняття контрасту в поведженні партнера в дошлюбний період і повсякденного життя, ріст числа ситуацій, у яких проявляються розбіжності у поглядах, цінностях, смаках молодих партнерів ведуть до посилення міжособистісної напруженості, прояву негативних емоцій, що загострює характер перебігу кризи.

Як ми зазначили раніше, подружня адаптація являє собою складне, поліпараметричне поняття, обумовлене частотою конфліктів, рівнем узгодженості партнерів з основних аспектів сімейного життя і задоволеністю їх один одним, оцінкою стійкості шлюбу, рівнем переживання щастя й ін.

Проведений нами теоретичний аналіз вказує на те, що проблема функціонування молодої сім'ї в кризовий період вимагає проведення спеціального дослідження.

Почата нами спроба проаналізувати поведження партнерів у кризовій ситуації в концепції системних функціональних механізмів, розроблених О. С. Кочаряном й іншими дослідниками, послужила основою для розробки процедури, методики дослідження і проведення експерименту.

У дослідженні взяло участь 100 подружніх пар, які були клієнтами консультації з питань шлюбу і сім'ї міста Луцька. Усі подружжя перебували в першому шлюбі. 63 пари мали дітей. Усі досліджувані не мали ознак психічної патології.

Проаналізуємо соціально-демографічну характеристику вибіркової сукупності. За віком більша частина обстежуваних (40 %) –

молоді люди від 20 до 25 років, 30 % досліджуваних – 25–30 і такий же відсоток – 30–35 років.

Різниця у віці між партнерами не перевищувала п'яти років, 60 % проживали зі своєю родиною окремо від батьків, а 40 % – разом з батьками.

Аналізуючи рівень освіти обстежуваних, було встановлено, що більшість з них (40 %) мали вищу освіту, 35 % – середню спеціальну і незакінчену вищу і 25 % – середню.

Вважаємо за необхідне проаналізувати наявність дошлюбних і позашлюбних зв'язків досліджуваних, які були у більшості (63,3 %) обстежуваних, а позашлюбні зв'язки – у незначній кількості (20 %).

Аналіз віку початку сексуального життя обстежуваних показав, що приблизно однакова кількість (30, 26,7 і 23,3 %) почала сексуальне життя з 16–18 років і лише 20 % – у 19–21 рік.

Таким чином, у сексуальні відносини обстежувані в середньому вступили у 17,6 років.

Досліджуючи соціальний стан, нами встановлено, що більшість (60 %) мають роботу і професійний досвід, менша кількість (40 %) – безробітні.

За місцем проживання і житловими умовами обстежувані розподілилися так: усі вони – міські жителі. Залежно від характеристики житлових умов, опитувані розділилися в такий спосіб: окрема квартира – 17,3 %; окрема кімната в гуртожитку – 18,4 %; живуть з батьками чоловіка – 20,3 %; живуть з батьками дружини – 27 %; живуть з іншими родичами – 3,4 %; знімають житлоплощу – 13,6 %.

За тривалістю дошлюбного знайомства обстежувані розділилися в такий спосіб: менше 3-х місяців знайомі – 7 %; від 3-х до 6-ти місяців – 18 %; від 6-ти до 12-ти – 23 %; від року до 2-х років – 23 %; від 2-х до 3-х років – 14 %; від 3-х до 5-ти років – 4 %; більше 5-ти років – 3 %; знайомі з дитинства – 8 %.

Слід зазначити, що більшість опитаних (86,7 %) виховувалися у повних родин, а менша кількість (13,3 %) – у неповних.

Оцінюючи ставлення до батьків, більшість обстежуваних (73,3 %) відзначала позитивне ставлення до матері, що свідчить про наявність емоційного зв'язку, емпатії, розуміння. А незначна

частина (26,7 %) виявила негативне ставлення до неї, що проявилось в домінантній поведінці матері і сформувало підлеглу залежну і конфліктну особистість, сприяло порушенню процесів ідентифікації і розвитку інфантильності.

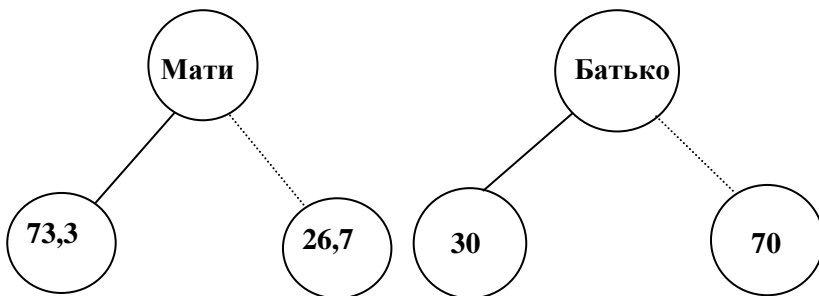

Рис. 2. Емоційне ставлення до батьків, %:

— позитивне ставлення

-- негативне ставлення

Аналізуючи ставлення до батька, більшість досліджуваних (70 %) негативно оцінювали його як особистість, відзначали надмірну строгість чи емоційну холодність у взаєминах. Тільки 30 % позитивно ставилися до батька (див. рис. 2).

Значна частина опитаних (66,7 %) мала братів і сестер, а 33,3 % були єдиною дитиною в родині, що, на нашу думку, істотно могло відбитися на моделі майбутнього шлюбу.

Ранжуючи сфери життя, ми отримали такі результати. Приблизно однакова кількість опитаних (43,3 і 40 %) на перше місце поставили професійні інтереси і здоров'я. Менша частина (10 %) – сексуальну сферу і побут – 6,6 %. Цікаво відзначити, що таким сферам життя, як культурні інтереси, хобі не була віддана перевага. Очевидно, ці показники можна пояснити сучасним стилем життя, його складністю, внаслідок чого люди недостатньо звертають увагу на культуру і дозвілля. Отримані дані наведено на діаграмі (див. рис. 3).

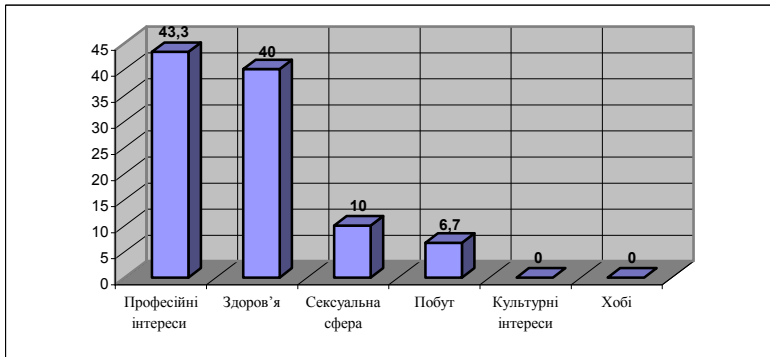

Рис. 3. Значущість сфер життя обстежуваних, %

Аналізуючи якість взаємин у шлюбі, встановлено, що більшість опитаних (58 %) оцінили його як благополучний, а менша кількість (42 %) – як неблагополучний. Таке оцінювання суттєве, тому що неблагополучні відносини – напруга, апатія, зниження сексуальної активності – можуть призвести до серйозних дезадаптаційних проблем у родині.

Отже, соціально-демографічний аналіз вибіркової сукупності дозволив вивчити такі важливі характеристики, як статеві, вікові, освітні відмінності, стосунки в батьківській родині, подружній стаж, досвід сексуального життя і т. п., що враховувалося нами під час проведення експериментального дослідження і порівняння отриманих показників.

З метою вивчення індивідуальних стилів реагування партнерів на ситуацію кризи нами використовувався запитувальник “Реакції подружжя на конфлікт”, розроблений О. С. Кочаряном [37; 40]. Він включає 8 шкал, одна з яких є контрольною і чутливою до феномена соціальної бажаності. Крім цієї шкали, опитувальник включає такі шкали: неконструктивні установки на шлюб, депресію, протективні механізми, дефензивні механізми, агресію, соматизацію тривоги, фіксацію на психотравмі (див. табл. 1.4).

Таблиця 1.4

Список параметрів сімейної адаптації

№ з/п	Параметри згуртування родини
1	Наявність емоційної атракції чоловіків
2	Диференціація чоловіків: самостійність і відповідальність
3	Наявність взаємин зрілої залежності: партнери піклуються один про одного, не боячись залежності
4	Взаємна підтримка: наявність вербальної і невербальної турботи про потреби один одного
5	Відданість: наявність здатності брати відповідальність за захист благополуччя один одного
6	Психологічна безпека: збільшення в кожного члена родини почуття безпеки, впевненості і довіри
7	Подружня надійність: наявність здатності до дотримання правил і зобов'язань
8	Наявність сімейної ідентичності: наявність почуття спільності
9	Надання фізичної допомоги: готовність сприяння і допомоги один одному
10	Перевага приємних контактів між подружжям

Подружня комунікація в молодій родині вивчалася нами за допомогою "Опитувальника подружньої комунікації", розробленого Bienvenu (1970, цит. за [171]). Опитувальник містить

19 тверджень, є одношкальним і відбиває рівень подружнього щастя, реалізацію феліцитологічної функції в родині. Текст опитувальника поданий у додатку.

Крім того, у роботі використовувалися такі методики: тест “Задоволеність шлюбом” (Століна), “Розподіл ролей у сім'ї” (Альошина, Гозман), опитувальник подружньої адаптації (поданий у додатку), метод експертних оцінок і метод самооцінки за 100-бальною шкалою лайкертівського типу.

Показники сексуальних відносин у шлюбі вимірювалися нами за допомогою шкали сексуальності W. E. Snell, D. R. Papini і статеворольової ACL-шкали А. В. Heilbrun.

Шкала [175] включає три аспекти сексуальності: 1) сексуальна оцінка визначається як позитивне ставлення і довіра до власної здатності відчувати задовольняючу сексуальність; 2) сексуальна депресія – переживання почуття пригніченості, пов'язаного з сексуальним життям; 3) сексуальна заклопотаність – надмірна фіксованість думок на сексі.

У Sexuality Scale (SS) зазначені поняття вимірюються за рахунок зміни проєктивних думок.

Статеворольова ACL-шкала орієнтована на діагностику особистісних якостей і базується на техніці контрольного списку прикметників, запропонованій Н. G. Gough (1952). Статеворольову ACL-шкалу розроблено Н. G. Goudh і А. В. Heilbrun. У даний час бібліографія з використання такої методики містить понад 500 найменувань [89].

Критеріальна валідність модифікованого О. С. Кочаряном варіанта шкали А. В. Heilbrun оцінювалася шляхом зіставлення з іншими статеворольовими шкалами.

Таким чином, об'єктом оцінки розглянутої методики є особистісні риси.

Ця методика більшою мірою орієнтована, як показав А. С. Кочарян, на соціогенні рівні, тому що діагностує статеворольову “Я-концепцію” людини.

Інформація, отримана в ході проведення описаних вище тестових методик, доповнювалася й уточнювалася за допомогою проєктивної методики L. Szondi.

У методиці закладена психосексуальна пропорція Dur-Moll.

Концептуально чоловічі реакції розглядаються як тверді, непластичні, як нездатність до зміни. Жіночі реакції розглядаються як пластичні, змінювані, що піддаються психотерапії. Таким чином, концепція Dug-Moll зовсім відмінна від концептуалізації маскулінності/фемінінності як інструментальності/експресивності.

З метою виявлення рівня подружньої адаптації застосовувався список D. H. Sprenkle, B. L. Fisher (1980, цит. за [37, 156–157]), який містить параметри згуртування сім'ї і сімейної адаптації. На основі цього списку був складений опитувальник діагностики рівня подружньої адаптації, що включає 17 тверджень. Причому подружня адаптація включає дві складові: 1) згуртованість сім'ї і 2) власне подружня адаптація.

Проведений нами теоретичний аналіз вказує на те, що проблема функціонування молодого сім'ї у кризовий період вимагає проведення спеціального дослідження.

Почата нами спроба проаналізувати поведінку партнерів у кризовій ситуації в концепції системних функціональних механізмів, розроблених О. С. Кочаряном й іншими дослідниками, послужила основою для розробки процедури, методики дослідження і проведення експерименту.

Обстежено 100 кризових подружніх пар, які звернулися в консультацію за психологічною допомогою. Рішення про розлучення прийнято в 48 парах, в інших подружніх парах це рішення лише обговорювалося як можливий і навіть ймовірний вихід із ситуації кризи.

У результаті проведеного аналізу стало теоретично можливим виділення чотирьох типів співвідношення показників адаптованості в подружніх парах: 1) показники адаптованості вище медіани як у чоловіків, так і їхніх дружин (8 %); 2) показники адаптованості вище медіани в чоловіків і нижче в їхніх дружин (35 %); 3) показники адаптованості нижче медіани як у чоловіків, так і в їхніх дружин (52 %); 4) показники адаптованості вище медіани у дружин і нижче в їхніх чоловіків (5 %). Ці чотири групи були умовно позначені як: 1) адаптовані; 2) адаптовані за чоловічим варіантом (типові висловлювання таких чоловіків: “У нас в родині усе в порядку, не розумію, чого дружині бракує”);

3) дезадаптовані; 4) адаптовані за жіночим типом (типіві висловлювання таких дружин: “Мій чоловік як нерозумне дитя – спочатку що-небудь вчинить, а потім перепрошує”).

Ці опитувані заповнювали опитувальник “Реакції подружжя на конфлікт” [37, 136–142; 40], що діагностував такі типи реакцій на подружню кризу, як: неконструктивні установки на шлюб (НУ), депресію (Д), протективні механізми (ПМ), дефензивні механізми (ДМ), агресію (А), соматизацію тривоги (СТ), фіксацію на психотравмі (Ф).

Як показали результати, під час наростання дезадаптованості зростає роль таких реакцій, як неконструктивні установки, агресія (“гаряча”, в основі якої лежить гнів), депресія, фіксація на психотравмі. Чим вищий рівень подружньої адаптації, тим вища “включеність” таких шкал опитувальника, як протективні і дефензивні механізми, а також соматизація тривоги. Особливо така динаміка спостерігається в тих подружніх парах, які бажають зберегти шлюб. Таким чином, у нашому дослідженні підтвердилося положення О. С. Кочаряна [40] про існування двох форм реагування на подружній конфлікт: 1) спочатку – це ситуативне реагування, пов’язане з адекватним емоційним залученням когнітивно-емоційних структур – неконструктивних установок на шлюб, агресії, депресії і фіксації на психотравмі; 2) потім – це залучення у конфліктну взаємодію особистісних структур – захисних механізмів – протективних і дефензивних, а також соматизації тривоги. Слід зазначити, що виникнення гніву, депресії, тривоги і т. п. є цілком нормальним. Ці реакції партнерів повністю виведені зі структури ситуації. Під час хронізації конфлікту відбувається включення особистісних утворень у тканину конфлікту – насамперед захисних утворень особистості.

Методом крайніх груп (32 % розподілу) виявлено ті подружжя, у яких були найнижчі показники подружньої адаптації (тобто 32 чоловіки і 32 жінки, які склали 21 подружню пару). Це були ті партнери, які єдиним виходом зі сформованої ситуації бачили розлучення і не бажали більше жити разом.

Аналіз крайніх типів подружньої дезадаптації в чоловіків і жінок дозволив виділити третю форму реагування на подружню кризу. Видно, що високі показники виявляються за трьома шка-

лами: неконструктивні установки на шлюб (НУ), соматизація тривоги (СТ) і фіксація на психотравмі (Ф).

Отже, при вкрай напружених конфліктах протективні і дефензивні механізми, а також емоційні реакції (депресія і гнівлива агресія) мають низькі показники.

Це означає, що психологічні захисти, пов'язані зі збереженням шлюбу, стають неактуальними. Проте не означає, що психологічні захисти взагалі не функціонують. У цьому випадку вони мають іншу мішень – психічне здоров'я, а не подружню адаптацію. Людина не може “тримати” високонапружені негативні емоції (депресію і гнівливу агресію) без загрози для всього психічного апарату.

Партнери в цьому випадку виявляють такі види захисту: соматизацію тривоги і заперечення негативного емоційного досвіду. Заперечення виявляється у зниженні показників за шкалами, що відбиває виразність емоцій – депресії й агресії. Особливо хочеться підкреслити, що у використовуваному опитувальнику шкалу агресії складає саме “гаряча”, чи гнівлива, агресія, а не “холодна”, інструментальна. Тому шкала агресії тотожна шкалі гніву. Заперечення цих емоцій і їх соматизація свідчать про синергізм двох механізмів психологічного захисту – заперечення кризового досвіду і соматизацію тривоги. Мішенню цих механізмів є психічна адаптація, збереження психічного здоров'я. Разом з тим, загальний профіль за шкалами методики є суперечливим – з одного боку, високі показники з неконструктивних установок на шлюб і фіксація на тому досвіді, який травмує, а з іншого боку – заперечення негативного досвіду і негативних переживань на рівні емоцій.

Отже, нами виявлено ще одну форму реагування на подружню кризу – трансформацію напрямку функціонування механізмів захисту. Якщо на першому етапі мішенню захисних процесів є сам шлюб, то потім психологічний захист орієнтований на саму людину, його психічне здоров'я. Сама ж структура є внутрішньоконфліктною і логічно суперечливою: “У мене поганий шлюб, але це мене не турбує – все одно розлучуся”. Нагадаємо лише, що така логічно суперечлива ситуація – специфічна риса захисних механізмів. М. Кофта [147, 70] пропонує такий перелік диференційно-діагностичних критеріїв психо-

логічного захисту: ригідність, неадекватність ситуації, перекручування реальності і т. п. За Р. А. Зачепицьким [28, 23], механізми захисту характеризуються ілюзорністю і пасивністю. Таким чином, ситуація, яка виникла, в третій формі реагування на подружню кризу цілком описується в категоріях психологічних захистів.

Ми розглянули такі форми реагування на подружню кризу (хронічний конфлікт), які вписуються в категорію захисних. Це не просто окремі форми реагування, вони складають деякий континуум від перших реакцій на кризову ситуацію до повного неприйняття свого партнера. Разом з тим, у теоретичному огляді ми досить докладно зупинилися на власне долаючих стилях реагування, протилежних захисним стратегіям. Для виявлення долаючих стратегій були взяті 32 % розподілу подружньої адаптації, але з правого краю.

У таблиці 1.5 подано значення шкальних показників цієї групи.

Таблиця 1.5.

**Виразність показників за окремими шкалами запитальника
“Реакції чоловіків на конфлікт” в осіб
щодо адаптованих і бажаючих зберегти шлюб**

Стать	НУ		Д		ПМ		ДМ		А	
	X	S	X	S	X	S	X	S	X	S
Ч	42,1	4,14	78,2	6,44	79,1	6,35	77,4	5,3	73,9	7,25
Ж	41,5	5,12	82,4	5,33	82,4	6,13	73,2	5,41	71,1	6,33

СТ		Ф	
X	S	X	S
36,3	5,43	41,1	5,7
45,2	6,41	39,3	6,4

Примітка:

X – середнє значення розподілу за шкалою;

S – стандартне відхилення розподілу показників за шкалою.

У цьому випадку профіль методики зовсім інший: високі показники депресії і гнівливої агресії, а також протективних і дефензивних механізмів і низькі показники з неконструктивних установок на шлюб (НУ), а також із соматизації тривоги (СТ) і фіксації з психотравми (Ф). Інакше кажучи, партнери тримаються за шлюб, хочуть вирішити його проблеми, мають виражену мотивацію збереження сім'ї. Це пояснює високі показники з протективних і дефензивних механізмів. Разом з тим, подружжя не йде в ілюзорність, воно реально переживає актуальні почуття гніву і депресії. У цьому випадку протективні і дефензивні механізми виконують долаючу функцію, а не захисну. Таким чином, це четверта форма реагування на психотравму, що складає окрему лінію.

Отже, проведене дослідження дозволило виділити чотири форми реагування на подружній конфлікт і дві лінії – захисну і долаючу.

На основі різних параметрів класифікації родин нами зроблено спробу згрупувати подружні пари, які склали чотири вищевказані групи. Так, Е. М. Bergman і Н. І. Lief (цит. за [37, 131]) запропонували чотири підстави для класифікації сімей: сила, інтимність, включеність-виключеність і тип особистості. Відповідно до аналізу літературних даних [9; 20; 115; 120] та ін. нами визначено такі критерії класифікації подружніх пар:

1. Зовнішня границя, яка відокремлює певний шлюб від зовнішнього соціального оточення. На важливості цього параметра при типологізації сімейств наполягають J. F. Cuber і P. V. Harhof (1966, цит. за [37]). Границя може бути чіткою, а може бути й розмитою, нечіткою.

2. Емоційна близькість між партнерами – наскільки партнери емоційно близькі чи ізольовані один від одного.

3. Конфліктність – може набувати різних форм: постійні сварки; хронічні, “маятникові” розгойдування від любові до ненависті; “холодний” конфлікт.

4. Влада – може набувати різних форм: шлюб з вираженою чоловічою владою, шлюб з жіночим домінуванням (це дві різні форми комплементарного шлюбу), шлюб з постійною боротьбою за владу (суперництво).

5. Підтримка – готовність партнерів надавати емоційну, моральну і фізичну підтримку один одному.

6. Внутрішня границя – наскільки партнер вільний у вираженні свого “Я”, ступінь, при якому захищені границі кожного партнера в сім'ї. У цьому випадку ми можемо виділити такі види внутрішніх границь: а) симбіотична, коли партнери ніби “злилися”, причому один з них має своє “Я” лише в присутності другого; б) відсутня, коли партнери зливаються в “МИ”. Про цей механізм захисту писав Ф. Перлз [68]. У випадку такої границі табууються будь-які індивідуальні прояви: партнери однаково думають, сприймають і оцінюють ті чи інші події; в) роз'єднувальна границя, коли партнери не можуть продуктивно взаємодіяти; г) конструктивна границя, що дає волю і накладає певну відповідальність. Про важливість врахування внутрісімейних границь указував S. Minuchin [162].

7. Тип подружнього контролю враховує те, наскільки один партнер контролює дії і поведінку іншого. У принципі можна виділити дві крайні форми такого контролю: гіперпротекція, коли один партнер цілком контролює іншого (опікує, наставляє і т.п.), і гіпопротекція, коли партнери не можуть контролювати поведінку один одного. Варто сказати, що ці класифікаційні критерії можуть взаємно перетинатися. Так, очевидно, що симбіотичний партнер перебуває в стані гіперпротекції стосовно іншого. Разом з тим, розуміючи деяку умовність виділених критеріїв, ми думаємо, що зазначені ознаки можуть бути класифікаційними критеріями для кризових подружніх пар.

Охарактеризуємо і спробуємо прокласифікувати кожен тип подружніх пар.

Умовно адаптовані сім'ї – це сім'ї, у яких виражене взаємне бажання зберегти шлюб, але в консультацію приводять деякі проблеми шлюбу. Ми говоримо про умовну адаптованість у зв'язку з тим, що ці подружні пари, які звернулися за психологічною допомогою, мали рівні адаптованості в обох партнерів вище медіани. Можна виділити такі найбільш характерні типи “адаптованого” шлюбу:

1. “Мертвий” шлюб – взаємини зовні безконфліктні, але позбавлені позитивної динаміки і позитивного змісту, стосунки партнерів характеризуються апатією.

2. Ізольований шлюб – взаємини зовні безкофліктні, але основний фон стосунків партнерів визначається взаємною ізоляцією.

3. Симбіотичний шлюб – взаємини з вираженою владою одного з партнерів.

4. Псевдосолідарний шлюб.

Сім'ї, адаптовані за чоловічим типом, мають такі форми:

5. Ізольований шлюб – чоловік живе своїм життям, при цьому зовнішня границя сім'ї не виражена.

6. Конфліктно-гіперпротективний шлюб – часті “маятникові” чи постійні конфлікти з вираженою чоловічою владою і гіперпротективним з боку чоловіка контролем.

Дезадаптивні сім'ї:

7. Звично-конфліктний шлюб характеризується постійними сильними конфліктами і високим рівнем емоційної напруги. Часто такий шлюб зберігається через страх самотності.

8. Емоційно-відчужений шлюб характеризується холодними, відчуженими взаєминами, низькою включеністю партнерів у справи один одного. Тут конфлікт проявляється у відчуженні, “холодності” взаємин, байдужності один до одного.

9. Ригідно-раціональний шлюб характеризується тим, що конфлікт раціоналізується, ролі взаємини партнерів жорсткі, тверді, незмінні, при цьому внутрішня границя роз'єднувальна.

10. “Маятниковий” шлюб характеризується постійним суперництвом партнерів, їхньою боротьбою за владу, частою зміною любові і ненависті. Зовнішня границя при цьому може бути чіткою, роз'єднувальною і невираженою. “Маятник” виявляється в частих переходах від близькості до ізолюваності.

Сім'ї, адаптовані за жіночим типом, мають такі форми:

1. Ізольований шлюб характеризується тим, що кожний партнер живе своїм життям, втягуючи в межі шлюбу сторонніх осіб (друзів, подруг, знайомих і т. п.).

2. Симбіотичний шлюб характеризується відсутністю внутрішніх границь, жінка ніби втрачає своє “Я”, “прилипаючи” до чоловіка, при цьому багато в чому йому прощаючи.

3. Шлюб, що суперничає, характеризується постійною боротьбою за владу, при цьому низька готовність надавати підтримку один одному, реалізуючи гіпопротективний тип контролю в шлюбі.

Подану класифікацію виділено нами умовно, і вона може розглядатися як не остаточна.

Простежимо тимчасову динаміку форм патологічного шлюбу. У роботах В. К. Мягер і Т. М. Мішиної [59; 60] виділено ряд форм патологічних взаємин у шлюбі – суперництво, ізоляція і псевдоспівробітництво. Причому тимчасова динаміка цих типів шлюбу не була предметом спеціального вивчення. Крім цих трьох форм порушеного шлюбу, ми враховували і ряд форм патології шлюбу, виділених нами раніше, а саме: симбіоз, “мертвий” шлюб, “маятниковий” шлюб, ригідно-раціональний шлюб. Дослідницька вибірка подружніх пар була розбита на три групи за критерієм шлюбного стажу:

- до року (40 пар);
- від року до чотирьох років (30 пар);
- від чотирьох до семи років (30 пар).

М. Plzak і S. Kratochvil [45] встановили, що найбільш критичний період спостерігається між трьома і сімома роками подружнього життя і досягає найбільшої гостроти в період чотирьох–шести років. Саме цією обставиною й обґрунтовується виділення трьох вищеподаних груп за критерієм подружнього стажу. У таблиці 1.6 наведено розподіл типів подружніх пар відповідно до сімейного стажу.

Таблиця 1.6

Типологія взаємин у кризових сім'ях із різним подружнім стажем, %

Тип взаємин	Подружній стаж		
	до 1 р.	1–4 р.	4–7 р.
<i>1</i>	2	3	4
Суперництво-конфлікт	52,5	26,7	16,7

Закінчення таблиці 1.6

1	2	3	4
Суперництво-“маятник”	37,5	40,0	36,7
Ізоляція (байдужність)	0,0	10,0	13,4
“Мертвий” шлюб (апатія)	0,0	3,3	6,6
Емоційно-відчужений шлюб	0,0	3,4	13,3
Псевдоспівробітництво	5,0	6,6	3,4
Симбіоз	5,0	6,6	6,6
Ригідно-раціональний	0,0	3,4	3,3

Як видно з таблиці, протягом перших семи років шлюбу відбувається істотна трансформація форм шлюбу. Спостерігаються такі закономірності:

1. Відбувається статистично значиме зниження конфліктного суперництва від першого періоду до третього (критерій кутового перетворення Фішера дорівнює 3,35; $p < 0,01$).

2. За межами першого року шлюбу відносини типу суперництво-“маятник” особливо не змінюються ($p > 0,05$).

3. Відбувається вагоме збільшення таких видів подружніх відносин, як ізоляція (байдужність), апатія й емоційне відчуження (критерій кутового перетворення Фішера, відповідно, дорівнює 3,11, $p < 0,01$; 2,15, $p < 0,05$; 3,11, $p < 0,01$).

4. Зі шлюбним стажем не збільшується частота таких типів шлюбу, як псевдоспівробітництво і симбіоз.

Отже, можна зафіксувати таку закономірність: суперництво протягом першого року шлюбного життя слабшає, поступово переростаючи в ізоляцію, “мертвий” шлюб і емоційне відчуження. Причому йдеться про конфліктне суперництво. Суперництво за типом “маятника” ніби зберігається за частотою, не трансформується в інші форми подружньої взаємодії.

Розглянемо отримані нами дані про вплив типології молодих подружніх пар на показники сексуальності.

Г. С. Васильченко [9] описав феномен “чорнильної плями”, пов'язаний з тим, що порушення міжособистісних стосунків відбивається на сексуальній сфері. У літературі обговорювалися різні фактори сексуальної природи, які призводять до зниження задоволеності шлюбом: почуття провини, котре визначається як тенденція карати себе за реальне чи передбачуване порушення норм сексуального поведіння (Moshier, 1966, цит. за [174]). Науковець зазначає, що сексуальна тривожність, еротофобія (установка реагувати негативними емоціями на сексуальні ситуації), низька оцінка власних сексуальних можливостей порівняно з можливостями інших, сексуальна депресія (тенденція до переживання суму і зневіри з приводу власних здібностей і можливостей у сексуальній сфері), висока сексуальна заклопотаність (тенденція думати тільки про секс) значною мірою визначають якість сексуальних стосунків у подружній парі, а також якість шлюбних взаємин у цілому. У зв'язку з цим нами для оцінки сексуальності застосовувалася шкала сексуальності W. E. Snell і D. R. Rapini [174], що діагностувала: 1) самооцінку своїх сексуальних можливостей; 2) сексуальну заклопотаність; 3) сексуальну депресію.

Як показали результати, рівень сексуальної оцінки в таких типах шлюбу, як суперництво-“маятник”, симбіоз і псевдоспівробітництво вищий у жінок. Показник сексуальної оцінки при “маятниковому” шлюбі вищий, ніж при суперництві-конфлікті ($t = 2,32$; $p < 0,01$), а при псевдоспівробітництві і симбіозі вищий, ніж при ізоляції (відповідно $t = 3,76$; $p < 0,01$ і $t = 3,15$; $p < 0,01$). Найнижчий показник сексуальної оцінки – при ізоляції.

Найвищі показники сексуальної депресії спостерігаються в подружніх парах типу ізоляція, емоційне відчуження і “мертвий” шлюб. Так, показники сексуальної депресії при “мертвому” шлюбі вищі, ніж при конфліктному ($t = 2,57$; $p < 0,01$), “маятниковому” ($t = 2,99$; $p < 0,01$) і симбіотичному ($t = 2,96$; $p < 0,01$) шлюбах. Показники сексуальної депресії при ізоляції вищі, ніж при “маятниковому” ($t = 2,83$; $p < 0,01$) і псевдоспівробітницькому ($t = 3,3$; $p < 0,01$) шлюбах. Показники сексуальної

депресії при емоційно-відчуженому шлюбі вищі, ніж при конфліктному ($t = 3,18$; $p < 0,01$), псевдоспівробітництві ($t = 4,65$; $p < 0,01$), симбіозі ($t = 2,76$; $p < 0,01$). Найнижчі показники сексуальної депресії виявлено при псевдоспівробітництві і “маятниковому” шлюбі.

Найвищі показники сексуальної заклопотаності спостерігалися в таких видах шлюбу, як шлюб-“маятник”, ізоляція й емоційно-відчужений шлюб. Найнижчі показники характерні “мертвому” шлюбу і псевдоспівробітництву.

Таким чином, сексуальна оцінка вища в парах, які належать до “маяникового” суперництва, псевдоспівробітництва і симбіозу. Це, згідно з парним підходом, запропонованим В. В. Кришталем [46; 47], свідчить про те, що саме в подружніх парах таких типів ми стикаємося із сексуальною адаптованістю. Очевидно, що при симбіозі і псевдоспівробітництві така адаптація має захисний, а не щирий характер.

У таблиці 1.7 наведено середні з пари оцінки задоволеності сексуальним життям (за 7-бальною шкалою лайкертівського типу).

Таблиця 1.7

Показники сексуальної задоволеності у подружніх парах різного типу

Тип шлюбу	Секс. задоволеність
Суперництво-конфлікт	4,5
Суперництво-“маятник”	6,3
Ізоляція (байдужність)	3,2
“Мертвий” шлюб (апатія)	3,3
Емоційно-відчужений шлюб	3,8
Псевдоспівробітництво	6,4
Симбіоз	6,6

Отже, дисгамія більшою мірою характерна для сімей типу ізоляція, “мертвий” шлюб і емоційно-відчужений шлюб.

Таким чином, проведене дослідження на основі емпіричних показників перебігу кризи у молодого подружжя дозволило виділити й описати типологію сімей за параметрами сімейної адаптації – дезадаптації, форми реагування на подружню кризу, провести перехресну класифікацію шлюбів.

1. Завдяки перехресній класифікації рівнів адаптованості молодих подружніх пар виділено 4 типи шлюбів (умовно адаптовані, дезадаптовані, адаптовані за чоловічим типом, адаптовані за жіночим типом).

2. Наростання глибини подружньої дезадаптації збільшує особистісну включеність у подружній конфлікт.

3. Молоді партнери виявляють такі форми реагування на подружню кризу: а) ситуативне реагування, пов'язане тільки з емоційним реагуванням – гнівом, тривогою і т. п.; б) особистісне реагування, пов'язане з актуалізацією стильових психологічних захистів – протективних і дефензивних механізмів, мішенню яких є шлюб, а метою – його збереження; в) актуалізація заперечення емоційних труднощів і соматизація тривоги. Захист у цьому випадку як мішень має на меті збереження психічного здоров'я.

4. Визначено дві лінії реагування на подружній конфлікт: захисна і долаюча.

5. Виділені лінії і форми реагування на подружню кризу дозволили описати критерії оцінки подружжя і прокласифікувати адаптовані сім'ї.

1.5. Динаміка подружньої адаптації

Проаналізуємо параметри подружньої адаптації залежно від вікових, статевих відмінностей, подружнього стажу.

У ході проведеного нами дослідження використано такі методи: опитувальник подружньої комунікації (MCI) (Bienvenu, 1970 – цит. за [170]), шкала сексуальності W. E. Snell, D. R. Papini [174], перелік параметрів згуртованості родини і сімейної адаптації D. H. Sprenkle і B. L. Fisher (1980 – цит. за [37]), тест на задоволеність

шлюбом [2], статеворольова ACL-шкала А. В. Heilbrun [137], психосексуальна пропорція Dur-Moll L. Szondi [177; 178]. Структура подружньої адаптації розраховувалася окремо для чоловіків і жінок. У таблицях 1.8.–1.14 наведено факторні матриці після ротації методом Varimax для чоловіків і жінок. У таблиці подано тільки ті перемінні, які досягли значимого навантаження із факторів.

Таблиця 1.8

Факторна матриця після ротації у чоловіків

Перемінні	Фактор					
	I ЕА	II ВЗ	III КУ	IV СЗ	V СРА	VI РГ
<i>1</i>	2	3	4	5	6	7
1. Наявність емоційної атракції	0,27					
2. Диференціація чоловіків: самостійність і відповідальність		0,32				
3. Наявність взаємин зрілої залежності		0,19				
4. Взаємна підтримка, наявність турботи один про одного	0,21					
5. Наявність здатності брати відповідальність за благополуччя один одного		0,25				
6. Наявність почуття психологічної безпеки	0,23					

Продовження таблиці 1.8

1	2	3	4	5	6	7
7. Подружня надійність: здатність до дотримання правил і зобов'язань		0,19				
8. Надання фізичної допомоги		0,23				
9. Перевага приємних контактів між подружжям	0,29					
10. Наполегливість поводження як опозиція агресивності			0,24			
11. Успішне подолання розбіжностей у різних сферах функціонування			0,19			
12. Подружня гнучкість: здатність до нової поведінки і зміни поглядів в умовах, які змінюються						0,24
13. Рольова гнучкість: здатність за необхідності до модифікації рольової структури						0,21
14. Здатність до зміни за необхідності правил сімейного функціонування						0,19

Закінчення таблиці 1.8

<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>	<i>7</i>
15. Здатність до асиміляції позитивного і негативного зворотного зв'язку			0,31			
16. Якість сімейної комунікації			0,34			
17. Задоволеність шлюбом			0,21			
18. Маскулінність (Heilbrun)					0,23	
19. Фемінінність (Heilbrun)					-0,19	
20. Маскулінність (Szondi)					0,26	
21. Сексуальна оцінка				0,25		
22. Сексуальна депресія				-0,21		

Примітка:

ЕА – емоційна атракція;

ВЗ – відповідальна залежність;

КУ – комунікативна успішність;

СЗ – сексуальна задоволеність;

СРА – статеворольова адекватність;

РГ – рольова гнучкість.

Отже, структуру подружньої адаптації в чоловіків складають шість факторів: емоційна атракція, відповідальна залежність, комунікативна успішність, сексуальна задоволеність, статеворольова адекватність і рольова гнучкість.

Така процедура була проведена і на жіночій вибірці. У результаті факторного аналізу виділилося сім факторів, поданих у таблиці 1.9.

Таблиця 1.9

Факторна матриця після ротації Varimax подружньої адаптації в жінок

I фактор Н	II фактор ЕА
Надійність (0,24) Відданість (0,19) Готовність допомагати (0,21)	Емоційна привабливість (0,31) Перевага приємних контактів (0,23)

III фактор П	IV фактор КУ	V фактор СРА
Відчуття сімейної ідентичності (0,26)	Високий рівень подружньої комунікації (0,21) Наполегливість поведінки як опозиція агресивності (0,20) Здатність до асиміляції позитивного і негативного зворотного зв'язку (0,19) Успішне подолання розбіжностей (0,23)	Маскулінність (-0,23) (за ACL-шкалою) Фемінінність (0,19) (за ACL-шкалою) Маскулінність (-0,25) L. Szondi Задоволеність шлюбом (0,34)

VI фактор В	VII фактор РГ
Взаємини зрілої залежності (0,25)	Рольова гнучкість – здатність змінювати поведінку і погляди в ситуаціях, які змінюються (0,23)
Самостійність і відповідальність (0,19)	Здатність змінювати за необхідності рольову структуру (0,21)

Примітка:

- Н – надійність партнера;
- ЕА – емоційна атракція;
- ПІ – подружня ідентичність;
- КУ – комунікативна успішність;
- СРА – статеворольова адекватність;
- В – відповідальність;
- РГ – рольова гнучкість.

Дані про задіяння статеворольових структур на забезпечення подружньої задоволеності, отримані нами, узгоджуються з даними О. С. Кочаряна [41].

Встановлено, що чоловіча і жіноча факторні структури подружньої адаптації мають риси подібності і риси відмінності. Специфічними жіночими факторами є “надійність партнера”, “подружня ідентичність”. Ці фактори цілком вписуються в особливості жіночої психології [164].

Отримана нами факторна структура подружньої адаптації, як бачимо, відрізняється від наявних у літературі даних. Так, С. Schaар [170] незалежно від статі виділяє три аспекти подружньої адаптації: задоволеність шлюбом, згуртованість, відсутність депривації потреб кожного партнера. Cowe (1978, цит за [37]), Cobb, McDonald, Marks і Stern (1980, цит. за [37]) виділили такі параметри подружньої адаптації: подружня задоволеність, сексуальна інтеракція і загальна соціальна контактність. В отриманій нами жіночій структурі подружньої адаптації взагалі відсутній сексуальний фактор. Ця обставина

добре узгоджується з тими сексологічними даними, згідно з якими у жінок може сформуватися лише еротичне лібідо, а не сексуальне. А у векторній шкалі визначення жіночої статевої конституції взагалі відсутній параметр сексуального лібідо [51]. Аналізуючи результати дослідження, ми отримали зрілу структуру подружньої адаптації, тобто факторизували дані всіх трьох груп сімей: 40 % – з подружнім стажем до одного року, 30 % – від року до чотирьох, 30 % – від чотирьох до семи років. На цьому етапі дослідження нас цікавить первісна, дебютна структура подружньої адаптації. Тому в цьому випадку факторизувалися показники по родинях зі стажем до одного року (див. табл. 1.10–1.11).

Таблиця 1.10

Дебютна структура подружньої адаптації в чоловіків

I фактор СЗ	II фактор ЕА	III фактор КУ
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>
Сексуальна оцінка (0,42) Задоволеність шлюбом (0,43) Сексуальна депресія (-0,34)	Емоційна атракція (0,45) Взаємна підтримка (0,35) Здатність брати під захист благополуччя один одного (0,33)	Турбота один про одного (0,32) Подружня надійність (0,33) Здатність до зміни поглядів і нової поведінки в умовах, які змінюються (0,43)
	Перевага приємних контактів (0,43) Задоволеність шлюбом (0,34)	Наполегливість як опозиція агресивності (0,34) Успішне подолання розбіжностей у різних сферах спілкування (0,36) Рольова гнучкість (0,34) Якість подружньої комунікації (0,35)

Закінчення таблиці 1.10

<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>
		Маскулінність (0,31) (ACL-шкала) Маскулінність (0,31) (L. Szondi) Задоволеність шлюбом (0,31)

Примітка:

СЗ – сексуальна задоволеність;

ЕА – емоційна атракція;

КУ – комунікативна успішність.

Таблиця 1.11

Дебютна структура подружньої адаптації в жінок

I фактор Н	II фактор ЕА	III фактор КУ
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>
Подружжя один про одного (0,34) Відданість: здатність брати відповідальність за захист благополуччя один одного (0,44) Подружня надійність: наявність здатності до дотримання правил і зобов'язань (0,32) Наявність почуття спільності (0,45)	Емоційна атракція (0,41) Взаємна підтримка (0,35) Здатність брати під захист благополуччя один одного (0,43) Перевага приємних контактів (0,32) Задоволеність шлюбом (0,31)	Здатність до зміни поглядів і до нової поведінки в умовах, які змінюються (0,33) Наполегливість як опозиція агресивності (0,31) Успішне подолання розбіжностей у різних сферах спілкування (0,35) Рольова гнучкість (0,44) Якість подружньої комунікації (0,37)

Закінчення таблиці 1.11

1	2	3
Задоволеність шлюбом (0,45) Фемінінність (0,42) (ACL-шкала)		Задоволеність шлюбом (0,31) Сексуальна оцінка (0,34)

Примітка:

Н – надійність;

ЕА – емоційна атракція;

КУ – комунікативна успішність.

Зі шлюбним стажем відбувається диференціація структури подружньої адаптації: від трьох до шести факторів – у чоловіків і до семи – у жінок. В основному відбувається диференціація фактору комунікативної успішності. Слід зазначити, що зі шлюбним стажем і в чоловічій, і в жіночій структурах з'являється фактор відповідальності. На наш погляд, цей фактор здобуває особливу важливість у зрілих структурах подружньої адаптації. Саме порушення в цьому факторі призводить до значних проблем у подружньому зв'язку. Розглянемо цей аспект відповідальності в шлюбі окремо.

У 1992 році була опублікована робота Pia Melody, яка у 1993 році перекладена польською мовою за назвою “Токсичне кохання і як від нього звільнитися” [160]. Ця книга безпосередньо пов'язана з проблемою відповідальності. У шлюбі слід встановлювати такі взаємини, які б не були ігровими в смислі Е. Берна [5] чи паразитичними в смислі V. Satir [169]. Вони повинні бути “прозорими” чи транспарантними в смислі К. Rogers [168]. При “взаємній залежності” партнерів останні задовольняють якісь інфантильні бажання один одного, що робить їхній шлюб проблемним, а у швидкому майбутньому і кризовим. P. Melody [160] наводить перелік первинних чи стрижневих симптомів взаємозалежності в шлюбі, тобто “токсичного кохання”:

1. Труднощі в переживанні почуття власної цінності чи труднощі полюбити себе.

2. Труднощі у встановленні границь між собою й іншими чи труднощі збереження власної особистості.

3. Труднощі в об'єктивному сприйнятті себе.

4. Труднощі піклуватися про себе.

5. Труднощі в переживанні свого віку і можливих зовнішніх обставин.

Крім цього, автор виділяє п'ять вторинних симптомів, які впливають з первинних:

1. Неправильне виконання керівної ролі – такі люди або наставляють інших, якими вони повинні бути, щоб задовольнити свої потреби, або дозволяють іншим керувати собою, беручи на себе роль, яку відводить їм інший партнер. Кожна з цих форм поведінки негативно сприймається партнером, що, зрештою, руйнує стосунки.

2. Обурення – це неефективний спосіб захисту своєї особистості й одержання поваги до себе. Гнів дає людям почуття влади й енергії. Така агресія несе реалізацію бажання покарання і помсти. Така злість ослаблює, тому що супроводжується неусвідомлюваним соромом, або слабо вираженим гнівом, або депресією. Обурення розкриває основний спосіб життя взаємозалежної людини: обвинувачення інших у своїй власній нездатності створення здорових охоронних бар'єрів.

3. “Недорозвинена” духовність – такі люди або самі перетворюють себе у найвищий авторитет, або, навпаки, перетворюють когось у такий авторитет. Цей симптом може не усвідомлюватися і бути досить патогенним для психічного здоров'я і функціонального розвитку.

4. Фізична, психічна залежність чи хвороба – коли людина не в змозі установити функціональні, внутрішні відносини із самим собою і досягти почуття самодостатності. Біль, який виникає усередині, штовхає людину до того, щоб позбутися його через який-небудь вид залежності. Відчуваючи внутрішній біль, людина прагне до зближення з іншою людиною, вірячи в те, що ця людина полегшить муки, буде піклуватися і, безумовно, любити.

5. Труднощі у встановленні близького контакту з партнером проявляються в неможливості досягти інтимності у відносинах.

Генезис такого ставлення до світу, до людей виявляє інфантильні проблеми. Така людина не мала досвіду переживання близькості в дитинстві. Тому в актуальному подружньому контакті ці особи відчують протилежні страхи: страх бути кинутим партнером і страх зближення. Під час досягнення певного рівня близькості в такої людини виникає паніка, і вона віддаляється від партнера. Свідоме прагнення до близькості і неможливість її перенести на несвідомому рівні призводить до несвідомого вибору партнера, з яким близькість неможлива. Свідомо ж людина переживає недостатність близькості. Характерною рисою такого порочного чи токсичного кохання є те, що людина занадто багато часу й уваги присвячує своєму партнеру. Усі свідомі дії направляються на те, щоб домогтися близькості з ним. Однак задовольнити цю потребу не може, тому що вона перенасичена. Така особа не може жити з партнером, але не може жити і без нього. Це – інфантильне бажання близькості, що у функціональному відношенні виконує роль очікування, причому, як зрозуміло, нереалістичного. Формується злість до партнера, тому що його поведінка не відповідає інфантильним очікуванням. Такі чекання цілком ірраціональні. Ймовірно, що такі люди в дитинстві пережили досвід відторгнення. Якщо батько/мати не дали дитині почуття самоцінності (“Ти важливий для мене. Я люблю тебе”), то надалі в такої людини виникають проблеми із самооцінкою і почуттям самоцінності. Звичайно, в дитинстві такі люди пережили біль і печаль відторгнення. Це душевний біль відторгненої дитини. Як результат, у дитячому віці формується мрія про “Рятівника”, казкові мрії про принца... Р. Melody [160] описує емоційні цикли токсичного кохання:

1. Людина з такими проблемами дитинства звичайно знаходить сильного партнера, переносячи на нього свою мрію про рятівника.

2. Переживання почуття надії, ейфорії, очікування, реалізації фантазій. На цьому етапі з новою силою впливає інфантильна фантазія про рятівника. Партнер спочатку демонструє любов, задовольняючи фантазію про близькість, йому приписується сила, якою насправді він не володіє.

3. Полегшення душевного болю – пов'язане з частковою реалізацією фантазії і “засліплення” щодо партнера.

4. Під час виникнення первинної безпеки партнер усе більше уваги і турботи вимагає від свого партнера. Останній же в цьому випадку намагається дистанціюватися. Однак партнер, який “фантазує”, не зауважує, що інший партнер відсторонюється від контакту, не чуттєвий до самих ознак відсторонення.

5. Партнер, який “фантазує”, починає зауважувати ознаки відсторонення. Розуміє помилковість своїх фантазій, спочатку виправдовуючи партнера, наприклад: “Він дуже зайнятий”. На цьому етапі “фантазер” ще намагається зупинити відсторонення партнера – розмовляє з друзями, батьками і т. п.

6. “Фантазер”-партнер погоджується з фактом, що партнер відкинув його й інтенсивно переживає його відсутність. Ця абстиненція від людини (партнера) пов’язана з переживанням сильного душевного болю, страху, гніву і комбінації цих почуттів, які накладаються на такі первинні інфантильні почуття. Ця комбінація інфантильних і дорослих почуттів важка для подолання, тому що виникають найрізноманітніші емоції від депресії і тривоги, до гніву і ревності.

7. Обсесивні думки про те, як повернути партнера чи як йому помститися.

8. Змушена реалізація обсесивних планів.

Далі Р. Melody наводить фази токсичного кохання:

1. Зростаюча толерантність до неправильної поведінки інших людей чи нечутливість до знаків неувagi.

2. Зростаюча залежність від партнера, усе більше обтяження ним.

3. Байдужість і небажання стежити за своїм зовнішнім виглядом.

4. Заперечення почуттів – незважаючи на те, що переживає гнів, страх, сором, роздратування, психотерапевту говорить, що нічого такого не відчуває.

5. Почуття “пійманого в пастку” – відчуття даремності зусиль збереження зв’язків з партнером. Звідси розчарування і розпач.

6. Остання фаза – відчуття приниження партнером, хоч є прагнення до того, щоб партнер його любив.

За допомогою запитальника, який містить стрижневі симптоми узалеженого партнера, ми досліджували подружні пари. У таб-

лиці 1.12 наведено частоту наявності цих симптомів у подружніх парах (окремо для чоловіків і для жінок). Виразність тих чи інших симптомів оцінювалася самими опитуваними за 100-бальною шкалою лайкертівського типу.

Таблиця 1.12

Частота стрижневих симптомів у кризових подружніх парах, %

	Стрижневі симптоми	Ч	Ж
1	Труднощі у переживанні почуття власної цінності чи труднощі полюбити себе	443	555
2	Труднощі у встановленні границь між собою й іншими чи труднощі збереження власної особистості	330	335
3	Труднощі в об'єктивному сприйнятті себе	332	229
4	Труднощі у піклуванні про себе	441	443
5	Труднощі в переживанні і вираженні об'єктивної правди про себе	552	440

Отже, можна констатувати, що частина обстежених кризових родин належить до категорії “токсичних подружніх пар”, у межах яких реалізується “токсичне кохання”. Ці шлюби розвиваються за логікою вищеописаних стадій токсичного кохання. Основна проблема таких подружніх пар полягає в тому, що під час їхнього розпаду існує не дуже велика імовірність створення здорових родин. У нашій вибірці близько 40 % подружніх пар, у межах яких реалізується токсичне кохання.

У ряді кризових сімей спостерігався інфантилізм партнерів, їхня неготовність формувати зрілі форми подружньої поведінки. У попередньому розділі ми розглянули інфантилізм, в основному жіночий, пов'язаний з неготовністю встановлювати теплі, сердечні стосунки, описали такі кризові шлюби, як “токсичні”, використовуючи підхід Р. Melody.

Розглянемо чоловічий інфантилізм D. Kiley [145], який описав синдром Пітера Пена у чоловіків (синдром незрілості),

котрий включає чотири основних (первинних) і два вторинних (похідних) симптоми. Вони формуються у визначеній послідовності, починаючи з 10 років. Первинними симптомами автор вважає безвідповідальність, тривогу, самотність, статеворольовий конфлікт; вторинними – нарцисизм і чоловічий шовінізм.

Безвідповідальність – характерна риса дитинства, яка зникає в міру дорослішання. Дорослі зрілі чоловіки не можуть піти від відповідальності, а дорослі із синдромом П. Пена – безвідповідальності. Спочатку це дитячий бунт проти дорослості, що згодом проникає в дорослий стиль життя. Виникає тотальна безвідповідальність. Період повного розвитку безвідповідальності – 10–12 років. Автор описує чотири стратегії уникнення відповідальності в підлітковому віці:

1. “Ангел” (дитина робить, що хоче, а потім зі сльозами на очах запитує: “Чи міг я це зробити навмисне?”).

2. “Злий” (постійно йде наперекір батькам, порушує їхню рівновагу. Як наслідок, батьки, бажаючи спокою, роблять усе самі).

3. “Сліпий, недорозвинений, глухий” (“Не чув, що ти це мені говорила” і “Не можу згадати” і т. п.).

4. “Наймиліший Сем” (дитина – об’єкт захопленості батьків, які відмовляються при цьому від строгих виховних впливів).

Тривога, зв’язана з тим, що діти беруть на себе вину за подружні проблеми. “Інформаційна” політика родини, у якій живе хлопчик із синдромом П. Пена, що формується, характеризується суперечливістю. Ці впливи на дитину є прихованими. Вплив матері: 1) “Не засмучуй батька”; 2) “Поводися, як батько”; 3) “Твій батько байдужий”; 4) “Це фатально, що для твого батька робота важливіша, ніж родина”. Вплив батька також суперечливий: 5) “Не вплутуй матір у мої справи”; 6) “Не скривджуй матір”; 7) “Твоя мати не розуміє чоловіків”; 8) “Знай, сину, які бувають жінки”.

Незгода, яка існує між батьками, робить постійним негативний вплив на дітей з того моменту, коли вони вже починають почувати атмосферу родини. Дитина бере на себе роль детектива – досліджує прихований зміст вищенаведених висловлень і приходять до переконання, що він сам – причина проблем батьків і,

таким чином, потрапляє в ситуацію суперечливих впливів, що узагальнено можна звести до альтернативи: “Тримайся на дистанції від батька” і “Мати – слабка людина, і ти її раниш”. Поєднання безвідповідальності і тривоги призводить до безпорадності у прийнятті рішень. Разом з тим, хлопчик гіперкомпенсаторно намагається уникнути розпачу, який його переслідує. Почуття провини проявляється за допомогою реактивного утворення – “Я ніколи нічого поганого не робив”. За генезисом самотність пов'язана з батьківською сім'єю, яка маскується веселістю і призводить до значних змін у характері хлопчика: підлітки йдуть на контакти, розплачуючись будь-якою ціною. Їхні батьки замкнені в порочному колі “гроші–любов–щастя”. Почуття приналежності дає людині турбота про інших. Чоловік із синдромом П. Пена купує дружбу і не може себе ідентифікувати з групою, залишаючись ніби поза групою.

Статеворольовий конфлікт полягає в тому, що чоловік із синдромом П. Пена бажає, щоб партнерка увійшла в роль його матері. Інфантильна потреба в залежності має гальмуючий вплив на розвиток зрілих відносин із людьми. У своїй сім'ї такий чоловік частіше син, ніж чоловік і батько. Він вибирає дружин-матерів. У молодому віці чоловік із синдромом П. Пена з повагою ставиться до близьких йому жінок. Це виражається в турботі, готовності допомагати. Під час посилення внутрішнього конфлікту виникає роздратування і гнів на жінок. Чоловік хоче звільнитися від раніше прийнятих ним зобов'язань стосовно неї, демонструє презирство до протилежної статі, приписує їм провини за своє безсилля. Звідси виникає гіпермаскулінна поведінка: “Покажу кожній самці, де її місце”.

Ще один вторинний симптом зазначеного синдрому – нарцисизм. Чоловік із синдромом П. Пена відчуває потребу в тім, щоб його хвалили. Це підсилює його почуття власної значущості. Самозахоплення оберігає від самотності і тривоги. Чоловічий шовінізм виявляється у прагненні вирішувати проблему за дружину чи партнерку.

Крім того, низька толерантність чоловіків із синдромом П. Пена до емоційних напруг партнерки призводить до вираже-

них реакцій на її емоційні експресії, що змушує жінок стримувати свої емоції. Чоловічий шовінізм – це реакція на прояв відсутності віри в себе, пов'язаного з чоловічою сексуальністю. У невдачах звинувачує жінок: це з їхньої вини. Шовінізм цементує зв'язки з іншими чоловіками, які формують маскуліність чоловіка із синдромом П. Пена. Чоловічий шовінізм – це спосіб бути дорослим – чуттєва, делікатна дитина стає “монстром”. Нарцисизм і чоловічий шовінізм викликають егоїстичну установку. D. Kiley [145] пише, що чим більше дитина чуттєва до інших людей, тим більше виражений чоловічий шовінізм згодом (механізм гіперкомпенсації) у дорослого чоловіка із синдромом П. Пена.

Симптомоутворення чоловічого шовінізму автор розглядає так: почуття самотності і статевої ролі конфлікт призводять до формування невпевненості в собі, що, у свою чергу, піддаючись захисній динаміці, веде до кристалізації нарцисизму і чоловічого шовінізму як стійких характерологічних рис. Чоловічий шовінізм – це фінальний симптом синдрому П. Пена, що не тільки (і не стільки) є нападом на жінок, скільки захистом від відторгнення. Період найбільшого посилення симптому чоловічого шовінізму – 21–22 роки. D. Kiley визначає чоловічий шовінізм у межах синдрому П. Пена як камуфляж під чоловічу зрілість.

Очевидно, причину кризи у частини обстежених нами кризових родин можна трактувати у межах цього теоретичного підходу. Клінічна бесіда дає змогу констатувати наявність регресивних, інфантильних форм контакту в значній кількості чоловіків.

У таблиці 1.13 наведено експертну оцінку виразності первинних і вторинних симптомів синдрому П. Пена у чоловіків. Експертами стали психологи-консультанти психологічної консультації з питань шлюбу і сім'ї, які мають досвід клінічного інтерв'ю.

Таблиця 1.13

**Вираженість окремих симптомів синдрому П. Пена
у чоловіків із кризових подружніх пар, %**

Стаж шлюбу	Синдром П. Пена					
	безвідповідальність	тривога	самотність	статеворольовий конфлікт	нарцизм	чоловічий шовінізм
До 1 р.	32	25	6	12	12	24
1–4 р.	38	27	12	15	13	27
4–7 р.	41	30	32	20	15	32

Узгодженість експертів визначалася коефіцієнтом конкордації:

$$W = \frac{12S}{k^2 n - 1}$$

$$W = 0,68; \chi^2 = 127 \times 4; p < 0,05.$$

Таким чином, висловлювання експертів є узгодженими, а отримані дані можна вважати достовірними. Отже, частина обстежених кризових сімей має як конфліктогенний механізм незрілість чоловіка, неготовність одружуватися чи, інакше кажучи, комплекс П. Пена. У шлюбах до одного року конфліктогенна роль комплексу П. Пена виявляється в середньому у 18,5 % обстежених сімей цієї групи. У шлюбах зі стажем від року до чотирьох років цей комплекс виявляється в середньому в 22 % обстежених. У родинях від чотирьох до семи років стажу вплив цього комплексу виявляється в 28,3 % спостережень. Це означає, що зі шлюбним стажем зростає конфліктогенний вплив синдрому П. Пена. Інфантилізм чоловіка усе сильніше позначається під час ускладнення життєвих завдань, які зростають у зв'язку з новими стадіями життєвого циклу сім'ї.

Аналізуючи особистісні особливості чоловіків і жінок досліджуваної за допомогою методики L. Szondi вибірки, нами встановлено, що для зазначених груп характерна нереалізована потреба в коханні, що цілком вписується у межі концепції токсичного кохання Р. Mellody. Видно, що зі стажем шлюбу наростає сублімація сексуального лібідо в соціальну активність, що саме по собі виконує функцію захисного механізму під час збереження шлюбу. Виявляється досить висока амбівалентність у взаєминах з батьками, що говорить про нездорові батьківсько-дитячі взаємини і ще раз свідчить на користь психоаналітичної концепції батьківського дублювання під час вибору шлюбного партнера. Зі шлюбним стажем спостерігається тенденція до відриву від батьківського об'єкта. У чоловіків виявляється тенденція до росту пошуку нових об'єктів любові разом з одночасною прихильністю до попереднього об'єкта любові. У жінок на першому етапі виявляється досить сильний зв'язок з батьківським об'єктом (батьком), потім цей зв'язок послаблюється, а на етапі шлюбного стажу чотирьох–семи років незадоволеність чоловіком призводить до росту тенденції пошуку нових об'єктів любові разом з прихильністю до попереднього, що вписується в концепцію токсичного кохання. У зв'язку з невдачами в подружніх стосунках у чоловіків і жінок зростає первинна недовіра до світу. У концепції токсичного кохання Р. Mellody таке посилення недовіри до світу пов'язане з поєднанням актуальної незадоволеності і тривоги з інфантильними почуттями подібної природи. Спостерігається тенденція заглибити почуття провини, що легко інтерпретується і в концепції синдрому П. Пена, і в концепції токсичного кохання. Цілком закономірний ріст агресивності в чоловіків і жінок у зв'язку з незадоволеністю актуальними подружніми взаєминами. Так само спостерігається і ріст аутоагресивних форм поведінки як у чоловіків, так і в жінок. У кризових парах досить часто спостерігається статеворольова трансформація в чоловіків. У зв'язку з цим у жінок проявляється явище статеворольової компліментарності – зниження фемінінності. Зі шлюбним стажем спостерігається ріст товариськості, що компенсує почуття самотності. Відповідно до синдрому П. Пена і концепції токсичного кохання спостерігається досить високий рівень інфанти-

лізму. Очевидно, що у порушених взаєминах, які найчастіше мають інфантильну природу, зростає амбітендентність у встановленні контактів, знижується самоконтроль поведінки, особливо в ситуаціях подружнього спілкування. Нарцистичні риси у чоловіків поруч з інфантилізмом входять у синдром П. Пена. Збільшення мазохістських рис у чоловіків пов'язане зі статево-рольовою трансформацією, а в жінок, навпаки, компліментарне їхнє зниження. Частота відкритого гомосексуалізму в чоловічій популяції, за різними даними, досягає 6 %, а у жіночій – дещо нижче, тому цифри латентного гомосексуалізму малоінформативні, а роль самого латентного гомосексуалізму в подружній кризі має потребу в додатковому аналізі. Нами використаний метод “краю і середини” методики L. Szondi [177; 178]. Потреби середини (етичний вектор Р і вектор потреб “его” Sch) обумовлюють морально-етичні аспекти поведінки, реалізм і збереження внутрішньої рівноваги. Потяги “краю” (вектори S і C) сигналізують про загрози, що виникають у результаті міжособистісних контактів у сексуальній й інших сферах життя. “Середина” (вектори Р и Sch) характеризує захисні механізми, за допомогою яких особистість намагається захиститися від загроз із “країв”. Метод “краю і середини” дає змогу охарактеризувати структуру особистості. Проведена серія досліджень (8 проб) кожної подружньої пари дозволила виділити стильові, стійкі захисні механізми особистості. Найбільш часті загрози для чоловіків і жінок обстежених груп такі: +! Н (сильна незадоволена потреба в любові), +! М (сильна незадоволена потреба в прихильності і залежності), сильна залежність від одного з батьків, найчастіше від матері (С-+!), що є холодною, неприймаючою. Звідси схильність до агресивних реакцій (+ s) стосовно цього батька/матері. Можливе почуття самотності (-! m), що змушує відвернутися від світу (-! d, -! m).

Незадоволена потреба в любові (+!! h) призводить до аутоагресії (-! s). Таким чином, блокада контакту, самотність, відхід від світу чи, навпаки, сильна незадоволена потреба в прихильності (вектор З), з одного боку, і незадоволена потреба в любові, – з іншого, разом з аутодеструктивними тенденціями, можуть бути реальними психотравмуючими загрозами для розглянутої вибірки.

Були також виділені корінні, тобто патогенні психологічні фактори, які визначають поведінку чоловіків і жінок зазначених груп. Виявлено такі корінні фактори, найбільш часті в чоловіків: m(+), hu(+), h(+), p(-), m(-), s(-), k(-). Це означає, що патогенними для чоловіків є такі психологічні якості:

1. Незадоволена потреба в приєднанні до близьких людей, єднанні з ними (імовірніше з матір'ю) – партиципаційна потреба (p-).

2. Нереалізована потреба в любові і ніжності, а також, можливо, у реалізації гомосексуальних тенденцій (h+).

3. Незадоволена потреба в залежності від близьких (m+).

4. Незадоволена потреба в самодемонстрації (hu+).

5. Незадоволена потреба в залежності від близьких (m+).

6. Нереалізована мазохістська потреба (s-).

7. Постійна необхідність стримуватися, самообмежуватися, витіснити ті потреби, які сприймаються навколишніми як не відповідні моралі й ідеалам суспільства, аутоагресивність (k-).

Патогенними для жінок є такі психологічні фактори:

1. Самітність, ізолюваність (m-).

2. Незадоволена потреба в любові і відторгнення батьками (h+).

3. Агресивні тенденції стосовно батьків і їхніх субститутів (об'єктам, які символізують їх) (s+).

4. Незадоволена потреба в самодемонстрації (hu+).

5. Незадоволена потреба приєднання до близьких людей, єднання з ними (імовірніше з матір'ю) – партиципаційна потреба (p-).

У родині з різних підстав можуть бути виділені певні рольові позиції в чоловіків. Рольова структура відбиває обов'язки в родині, які виконує кожний із партнерів. Ю. Є. Альошина, Л. Я. Гозман, Є. М. Дубовська описали основні ролі в сім'ї [2]:

1. “Відповідальний за матеріальне забезпечення родини”. Це справи й обов'язки, пов'язані із зароблянням грошей, забезпеченням певного матеріального рівня, добробуту. В основному реалізація цієї ролі лежить на плечах чоловіка.

2. “Господар-господиня”. Традиційно ця роль полягає у купуванні продуктів і приготуванні їжі, догляд за одягом, порядок і затишок у будинку. У більшості культур ця роль закріплена за дружиною.

3. “Роль відповідального з догляду за дитиною”. Традиційні норми передбачають виконання цієї ролі матір'ю, хоча егалітарні норми похитнули це переконання.

4. “Роль вихователя” полягає в реалізації обов'язків, пов'язаних із формуванням дитини як компетентної, моральної і соціалізованої особистості. Виконання цієї ролі залежить від рівня освіти батьків, а ступінь включеності чоловіка і дружини у виховання визначається статтю дитини.

5. “Роль сексуального партнера” містить у собі прояв різної активності у сексуальній поведінці.

6. “Роль організатора розваг” містить у собі висування ініціатив у сфері дозвілля.

7. “Організатор сімейної субкультури”. Поява цієї ролі відбувається зміни в розвитку суспільства. Реалізація цієї ролі містить у собі активність, спрямовану на формування у членів родини визначених культурних цінностей.

8. “Роль відповідального за підтримку родинних зв'язків” містить у собі участь у сімейних ритуалах і церемоніях, організацію спілкування з родичами.

9. “Роль психотерапевта” є однією з важливих у сучасній сім'ї. Ступінь її реалізації пов'язаний із наданням емоційної підтримки членам родини, задоволеністю партнерів своїм шлюбом.

Якщо раніше розподіл сімейних ролей пов'язувався зі статтю, то впродовж останніх десятиліть цей зв'язок втрачається. Підставою для розподілу ролей усе більше слугують не соціальні норми і стереотипи, а інтереси і переваги партнерів.

Низка авторів відзначає, що однією з найважливіших функцій сучасної сім'ї є її терапевтична функція [2; 11; 34]. Разом з тим, дані, які стосуються особистісних проблем партнерів, дають змогу припустити, що саме ця функція буде страждати насамперед. Інфантилізм і нарцисизм у синдромі П. Пена, прагнення до контакту і страх цього контакту в концепції токсичного кохання, амбівалентне ставлення до партнера за методикою L. Szondi та ін. роблять терапевтичну функцію неможливою. Для перевірки цієї гіпотези нами використано методику діагностики розподілу ролей у сім'ї [2]. У таблиці 1.14 наведено дані про розподіл ролей у сім'ї.

Таблиця 1.14

Розподіл сімейних ролей

Сімейна роль	Бал	Хто виконує роль
Виховання дітей	3	радше дружина ніхто
Психотерапевтична	2,6	радше чоловік ніхто
Матеріальне забезпечення	1,5	радше чоловік
Організація розваг	2,4	радше чоловік
“Господар-господиня”	2,0	радше дружина
Сексуальний партнер	1,5	
Сімейна субкультура	3,0	

Роль “психотерапевта” є однією з найбільш цікавих і важливих у сучасній сім'ї. Слід відзначити, що сама її поява викликана корінною зміною функції сім'ї, коли одним із основних стає задоволення потреб членів сім'ї в підтримці, захисті, особистісному комфорті. Реалізація цієї ролі пов'язана з активністю, спрямованою на вирішення особистісних проблем партнера – вислухати, виразити прийняття, симпатію, допомогти розібратися в проблемі, емоційно підтримати. Про величезне значення цієї ролі у сучасній сім'ї засвідчує вже той факт, що ступінь її реалізації членами сім'ї пов'язаний із задоволеністю партнерів своїм шлюбом [2, 32]. Дані деяких досліджень свідчать про те, що жінки краще від чоловіків виконують цю роль.

Таким чином, проведене дослідження дало можливість вивчити стан подружньої адаптації в молодій сім'ї, виділити й описати характер перебігу кризи, форми реагування на нього, проаналізувати структуру і динаміку подружньої адаптації, фактори, які її детермінують.

Структурно-факторний аналіз подружньої адаптації дозволив виділити гендерні відмінності в адаптації партнерів, котрі мають риси подібності і відмінності. Структуру подружньої адаптації в чоловіків складають шість факторів: емоційна атракція, відповідальна залежність, комунікативна успішність, сексуальна задоволеність, статево-рольова адекватність і рольова гнучкість, у жінок – “надійність партнера”, “подружня ідентичність”.

Зі збільшенням подружнього стажу відбувається диференціація структури сімейної адаптації.

Кризовим родинам характерний синдром “токсичного кохання”, що виявляється в жіночій інфантильності і чоловічій незрілості.

Встановлено, що поведінку молодих партнерів визначають патогенні психологічні фактори, такі як самотність, незадоволена потреба в коханні, відчуження батьків, незадоволена потреба у визнанні – для жінок; незадоволена потреба в приєднанні до близьких, незадоволена потреба в коханні, визнанні, необхідність у самоконтролі, аутоагресивність – для чоловіків.

Обмеження рольової структури молодого шлюбу показало її деформацію і порушення терапевтичної ролі сім'ї в період кризи.

Описані особливості функціонування молодого шлюбу в період кризи свідчать про необхідність психологічного втручання з метою допомоги молодим сім'ям і про актуальність розробки програми корекції подружньої дисгармонії.

РОЗДІЛ II. ПСИХОТЕРАПІЯ МОЛОДОЇ СІМ'Ї

2.1. Сучасні підходи до сімейної терапії і форми допомоги у період кризи

Подружня терапія являє собою особливу форму психотерапії, орієнтовану на подружню пару і її проблеми. Вона покликана допомогти подружній парі подолати сімейні конфлікти і кризові ситуації, досягти гармонії у взаєминах, забезпечити взаємне задоволення потреб. Подружня терапія є лікуванням порушень подружніх взаємин.

Як відзначає С. Кратохвил [45], певні труднощі виникають під час розрізнення понять “подружня терапія” і “сімейне консультування”, тому що в обох випадках йдеться про допомогу подружжю у вирішенні їхніх проблем, конфліктів і розбіжностей.

На думку дослідників [Ard, Ardova, 1969; Sadoskova, 1976], розподіл цих понять є недоречним, тому що вони мають справу з тим самим явищем і користуються аналогічними методами.

З іншої точки зору, сімейне консультування можна розглядати як одну з форм подружньої терапії, оскільки йдеться про більш прості, поверхові і короткочасні психотерапевтичні впливи, в основному в кризових ситуаціях. Консультації дають змогу знайти вихід із конкретних конфліктних ситуацій, при цьому використовуються, насамперед, такі методи, як експлікація, заохочення, індивідуальні рекомендації і поради. Подружня терапія характеризується більш глибоким і систематичним підходом, що вимагає великих зусиль при зміні фіксованих, малорухомих форм поведінки, які порушують взаємини між партнерами, і перебудові їхньої взаємодії.

Сімейна терапія, на відміну від подружньої терапії, поширюється на всю родину в цілому, включаючи дітей, причому увага звертається в основному на взаємини між батьками і дітьми.

Таким чином, із сучасної точки зору, подружня терапія відрізняється від сімейної як історичними коренями, так і своїми підходами.

Розглянемо сучасні підходи до подружньої терапії. Представники динамічного напрямку в подружній терапії розглядають дисгармонію з погляду внутрішньої мотивації поведінки обох партнерів. Прослідковується динаміка міжособистісних взаємин і її зв'язок з динамікою психічних процесів. Вивчаються випадки нереалізованих очікувань, обумовлених життєвим досвідом, отриманим в основному у дитинстві. Сімейні конфлікти розглядаються з урахуванням повторення минулих конфліктів, а також прикладу поведінки, отриманого в минулих, емоційно забарвлених, стосунках. При цьому оцінюється ставлення сім'ї, у якій виріс кожен партнер. Основною передумовою змін є здатність до розуміння цього зв'язку, до контролю за своєю поведінкою, до порівняння. Порівняння трактується як еволюційне (генетичне) зіставлення, при якому враховуються колишні джерела сьогоденної поведінки кожного партнера.

Шлюб при динамічному підході розглядається як наслідок дії сил, які полягають в особливостях минулого досвіду партнерів, зокрема у їхніх колишніх особистісних зв'язках.

Так, Martin (1974), Sager (1976) основну увагу приділяли подружньому конфлікту, індивідуальному неоформленому договору, чи угоді, що включає надії й обіцянки, які приносить кожний з партнерів.

На думку Martin і Sager [159], суть подружньої терапії полягає в допомозі партнерам у формуванні дійсної подружньої угоди, а потім пошуку компромісу, виробленню загальної угоди вже на свідомому рівні.

У своїх роботах Disk, Willi підкреслюють, що під час порушення подружніх взаємин в одного чи обох партнерів виявляються приховані потреби, які у дитинстві були не задоволені їхніми батьками. У цих випадках індивідуум часто вибирає собі такого партнера, який допоміг би йому повернутися до своїх не до кінця вирішених конфліктів.

Таким чином, конфліктна ситуація являє собою повторення минулого конфлікту, а невротичний спосіб його вирішення, що

використовується обома партнерами, є неусвідомленою грою, яка виходить з актуалізованого минулого конфлікту, не дозволеного в дитинстві.

Дослідники Budy, Sipova показали наявність у шлюбі неусвідомленої тенденції до повторення моделі сім'ї своїх батьків, що може значно впливати на взаємини між партнерами незалежно від того, чи однакові обидві моделі, чи різні.

Згідно з Budy, індивідуум навчається своєї подружньої ролі на основі ідентифікації себе з батьками тієї ж статі. Форми батьківських взаємин стають для індивідуума еталоном.

Така запрограмована система стосунків може гармонійно реалізуватися тільки з партнером, що своєю внутрішньою програмою нагадує батька протилежної статі. Успадкування особистісних властивостей визначає і подібність подружніх взаємин. Sipova обґрунтовує гіпотезу про вплив батьківської моделі.

Згідно з Toman, відбувається перенесення зв'язків, які існували у батьківській родині між братами і сестрами, на свого партнера в шлюбі. Цей зв'язок тим міцніший і триваліший, чим більше стосунки обох партнерів нагадують їхнє становище в родині батьків. Це правило називають "теорією дублікатів" (за Toman).

Роль, яку грав кожен з партнерів у батьківській родині, може охарактеризуватися його становищем (сиблінгова позиція, стать) серед братів і сестер. Отже, з цієї точки зору подружні зв'язки можуть бути компліментарними і некомпліментарними.

У межах біхевіористичного підходу терапія спрямована на зміну поведінки партнерів, використовуючи при цьому методи обумовлювання і наочності. Такий підхід забезпечує:

- а) керування позитивною взаємною поведінкою партнерів;
- б) одержання необхідних соціальних знань і навичок, особливо в області спілкування і спільного вирішення проблем, які виникають;
- в) вироблення і реалізацію подружньої угоди про взаємну зміну своєї поведінки.

Найбільший внесок у розвиток біхевіористичного методу в подружній терапії внесли вчені, на роботах яких ґрунтується практика: Weiss, Hops, Patterson, Cottman, Thomas, Jakobson, Margolinova, Stuart, Liberman, Hahlveg, Schindler, Revenstorf.

Такий підхід із самого початку ставить за мету підвести партнерів до того, щоб поведінка кожного радувала іншого і зміцнювала його впевненість у міцності шлюбу.

Подружня адаптація передбачає, що партнери у конфліктних сім'ях недостатньо володіють основними соціальними навичками й уміннями; насамперед вони не вміють правильно звертатися, взаємодіяти й ефективно вирішувати проблеми, які виникають. Для цього існує ряд вправ, спрямованих на систематичне вироблення такої навички.

В основі гуманітарно-психологічного підходу лежить завдання досягнення змін в уявленнях про подружні зв'язки як щодо достатньої відкритості партнерів, їхнього самовираження й автентичності, так і толерантності один до одного, поваги до індивідуальності кожного.

Гуманітарно-психологічний підхід розвинувся в протипагу як динамічному підходу, що надто орієнтований на вплив життєвого досвіду, так і біхевіористичному, який є дуже маніпулятивним.

При гуманітарно-психологічному підході в подружній терапії на першому місці стоїть необхідність прямого, щирого і відкритого спілкування, яке є невід'ємною частиною автентичного самовираження кожного з партнерів.

Основною формою гуманітарного підходу в подружній терапії є підхід К. Роджерса, суть якого полягає в тому, що терапевт ставиться до партнерів не директивно і стимулює до вербалізації їхніх власних почуттів. Співчуття, сердечність і щирість при підході К. Роджерса є не тільки основою ставлення терапевта до пацієнта, а й програмою лікування.

О'Neil сформував принципи гуманітарно-психологічного підходу до шлюбу і склав програму подружньої терапії для зміни стилю подружнього життя в напрямку так званого відкритого шлюбу. У такому шлюбі кожний з партнерів може залишатися самим собою і розвивати свої здібності і таланти, подружжя не прагне до маніпулювання поведінкою один одного, до підпорядкування собі партнера, прояву своєї влади над ним.

Сучасним науковим підходом, який широко застосовується в різних галузях науки і техніки, є системний підхід. В області

подружньої терапії можна розрізнити системний підхід, пов'язаний із загальною теорією систем, і спеціальний системний підхід, що бере свій початок у межах сімейної терапії.

Прихильники системного підходу, звичайно, посилаються на загальну теорію систем, розроблену L. Von Bertalanffy (1968) як універсальний математико-методологічний підхід до вирішення технічних, біологічних і психосоціальних проблем.

Застосування системного підходу в практиці подружньої терапії означає, що у сферу уваги дослідника потрапляє взаємобумовленість поведінки партнерів чи всіх членів родини. Вивчається вплив поведінки одного партнера на іншого чи на інших членів родини (у родинях, які мають дітей чи представників трьох поколінь), а також вплив їхніх реакцій на поведінку члена родини, що спровокував ці реакції. Варто зазначити, що такий аналіз поведінки всіх членів родини характерний не тільки для системного підходу, а й для біхевіористичного, коли застосування принципу заохочень і покарань за зміни в поведінці спрямоване на фіксацію чи усунення визначених форм поведінки, на регулювання частоти їхнього прояву в майбутньому. Під час системного підходу особлива увага приділяється рівновазі системи чи її гомеостазу.

Дослідники бачать у подружніх проблемах і конфліктах прояв нерозумного ставлення до життя і шлюбу, наслідок незнання закономірностей подружнього союзу, заснованого на нереалістичних уявленнях, що визначаються деякими авторами як "сімейні міфи". Такий підхід припускає відновлення раціонального початку, тверезу оцінку речей і практичне вирішення проблем, які виникають, зниження романтичного запалу, інформування партнерів про закономірності розвитку сімейних і подружніх відносин. Раціональний підхід діаметрально протилежний підходу Роджерса і методиці "зіткнення", котрі працюють у площині почуттів, відмовляючись від раціональних побудов як від марного "інтелектуалізму".

Ціннісний підхід у подружній терапії передбачає усунення протиріч у родині шляхом орієнтації її на вищі цінності, а не на звичайні егоїстичні потреби, цілі і вимоги кожного з партнерів. Він ґрунтується на постулатах і поняттях про те, яким має бути

шлюб з погляду ідеалу індивідуальної і суспільної зрілості. Люди повинні шукати правильний життєвий шлях, робити правильні вчинки і любити один одного, любов означає і розуміння іншого, і безкорисливу турботу про нього. Співробітництво, допомога іншому, самопожертва мають більшу цінність, ніж егоїстичне прагнення до власної вигоди.

Довгий час зберігається вихідний термін “сімейна терапія”, який використовується як для позначення подружньої терапії (робота з конфліктуєчим партнером), так і для позначення істинно сімейної терапії (робота з усіма членами сім'ї, особливо у сфері ставлення до дітей, чи з проблемами, котрі виникають, коли у родині є душевнохворі).

Так, В. К. Мягер, Т. М. Мішина [59] визначають сімейну психотерапію як особливу форму психотерапії, спрямовану на зміну міжособистісних зв'язків; її ціль – усунення емоційних порушень у родині. Під час роботи з сім'єю, у якій є невротик, мета психотерапії полягає у досягненні відновлення сімейних зв'язків, а також корекції невротичних моделей спілкування. Метою психотерапії може бути і профілактика: стримування чи ослаблення сімейних конфліктів і, як наслідок, запобігання розвитку невротичних чи психотичних порушень.

Основою дисгармонії в родині, на думку Т. М. Мішиної, є незрілість відносин, взаємозалежність, відносини з невротичними компонентами, які стосуються прагнення партнерів захопити верховенство в сім'ї, пов'язане із суперництвом, тощо. Процес подружньої чи сімейної терапії включає поступовий перехід від дискусії з тих чи інших явищ, які спостерігаються у родині, до розуміння причин цих явищ. Аналізуються неадекватні взаємні вимоги і виконання сімейних ролей. Наступним етапом стає реконструкція порушеної системи зв'язків і, нарешті, формування нових основ і моделей реагування.

Теоретичною основою так званого радянського підходу в подружній терапії слугують насамперед принципи патогенетичної психотерапії, орієнтованої на аналіз зв'язків особистісних властивостей і їхнього індивідуального вираження, що є головним психотерапевтичним принципом лєнінградської школи [28; 45]. Оригінальність підходу полягає в тім, що, як це було

прийнято в радянській психіатрії, сім'я розглядається як система, що саморозвивається і досягає своїх цілей шляхом проб і помилок. Завданням подружньої і сімейної терапії є корекція порушених стереотипів поведінки у межах цієї системи [60].

У подружній терапії, як і у загальній психотерапії, відзначаються синтетичні й інтегративні тенденції. Консультант, який орієнтується на синтетичний підхід, прагне одержати знання про різні концепції і методи, але не стає прихильником якогонебудь з них, залишаючись ніби над ними і зберігаючи “погляд з боку”. Він враховує аргументи за і проти, синтезує свій підхід, постійно збагачуючи його новими елементами на основі сучасних знань, вибирає суцього індивідуальне рішення в кожному конкретному випадку. Такий підхід називають у загальній психотерапії синтетичним і диференційованим [45].

В. L. Green [132]) запропонував класифікацію технік сімейної терапії:

1. Підтримуюча терапія – консультування.
2. Інтенсивна терапія:
 - а) класичний психоаналіз – індивідуально-орієнтований підхід;
 - б) колаборативна терапія – шлюбні партнери отримують допомогу різних терапевтів, котрі взаємодіють з метою збереження шлюбу;
 - в) конкурентна терапія – обое партнерів окремо отримують допомогу від того самого терапевта;
 - г) спільна терапія – партнерам надається допомога обом одночасно тим самим терапевтом;
 - г) комбінована терапія – є сполучення індивідуальної, конкурентної, спільної і групової психотерапії.

У запропонованій нами програмі корекції взаємин у молодих подружніх парах ми розглядаємо такі принципи положення:

1. Психічна адаптація, а не подружня береться за основу. Як зазначають Г. С. Кочарян і О. С. Кочарян, “наш досвід свідчить про те, що подружня адаптація може досягатися за рахунок інтрапсихічної деструкції партнерів. Більше того, у тих випадках, коли можливості терапевтичного впливу на особистість партнерів обмежені, варто прямо ставити завдання подружньої

адаптації, інколи не враховуючи їхні внутрішньоособистісні проблеми” [37, 123]. Існують свідчення того, що поліпшення стану одного члена сім'ї може призвести до погіршення стану іншого члена сім'ї [165].

2. З методичної точки зору ми використовуємо у своїй програмі ряд підходів, тобто вона є терапевтично еkleктичною. Разом з тим, основа нашої роботи – клієнт-центрована терапія К. Роджерса і групи зустрічей.

2.2. Психокорекційна програма роботи з кризовими молодими подружжями

Мета програми: підвищити рівень міжособистісної комунікації, сприяти формуванню високого рівня подружньої адаптації.

Завдання програми:

Підвищити когнітивну репрезентацію проблем у подружній парі.

Сприяти проникненню партнерів у власні емоційні переживання, що репрезентують глибинний і особистісний смисл.

Підвищити рівень усвідомленості репрезентації подружніх проблем на рівні тіла.

Показання: сімейні конфлікти, дисгармонія сімейних взаємин, зниження рівня подружньої адаптації, відсутність ефективних комунікативних патернів подружньої взаємодії.

Форми реалізації програми:

1. Індивідуальна (клієнт-центрований підхід К. Роджерса).
2. Спільна (підхід В. Сатир).
3. Групова (технологія груп-зустрічей К. Роджерса, групи фокусингу).

1 сесія – спільна зустріч з обома партнерами, на якій відбувається встановлення сімейного діагнозу за трьома рівнями: описовим, генетичним і функціональним. Описовий рівень сімейного діагнозу складається з виявлення тих симптомів, які відбивають аномальні типи взаємодії: сварки, дизгамії, зради, емоційне відчуження, алкоголізація і т.п. [37; 50]. На генетичному

рівні розглядається еволюція шлюбу, причому актуальні подружні конфлікти аналізуються у контексті розвитку сім'ї. Функціональний рівень діагнозу складається з виявлення провідного типу патологічної взаємодії партнерів (суперництво, ізоляція, псевдоспівробітництво, симбіоз і т. п.). Важливий також комунікативний аналіз, що, згідно з V. Satir [169], включає чотири аспекти:

1. Характер розподілу між партнерами похвал і осуджень.

2. Конгруентність (погодженість) вербальної і невербальної складових повідомлення.

3. Чіткість самопред'явлення – наскільки ясні і чіткі вербальні звертання, тон голосу, поза, експресія обличчя тощо.

4. Опис результатів рефлексивних обмінів (А звертається, В відповідає; А відповідає на реакцію В; В реагує на реакцію А і т. п.). Спостерігаючи за комунікацією між подружжям, терапевт аналізує рівень самоповаги і характер Я-образу кожного партнера.

Терапевт також спостерігає за способами, які кожен партнер використовує для власної низької самоповаги і побудови бажаного Я-образу. На думку V. Satir, людина, яка не може відкрито виявити свої бажання, здібності до особистісного росту і близькості з іншою людиною, звичайно переживає змішані почуття інфантильності, безсилля, некомпетентності і відсутності знаків сексуальності. У таких людей виникають труднощі з авторитетом, автономією і сексуальністю, що виявляється у характері комунікацій.

Модельний аналіз полягає у виявленні очікувань батьків стосовно своїх дітей у батьківській сім'ї. Функціонально-рольовий аналіз являє собою виявлення переважного типу подружньої взаємодії: батько-дочка, мати-син, брат-сестра і т.п.

2 сесія – сесія роджерсівської спільної терапії. “Слабкий” член родини говорить першим. Другий партнер при цьому мовчить. Його завдання полягає в тім, щоб почути свого партнера. Потім говорить другий партнер. Психотерапевт реалізує техніки рефлексії, емпатійної відповіді і метафори. Мета сесії – створити ситуацію взаємного слухання партнерів. На цьому етапі реалізується стратегія “вираження себе”, коли один партнер у присутності іншого говорить про те, що він відчуває і думає, бачить і чує про себе і свого партнера.

Крім того, на цьому етапі аналізуються границі між партнерами (суб'єктивна концепція непримиренних розбіжностей трансформується у концепцію унікальності). Крім того, аналізуються стосунки влади. Можливі чотири типи стосунків влади: домінуючий чоловік і пасивна дружина, домінуюча дружина і пасивний чоловік; відкрита боротьба чи суперництво й ізоляція.

3 сесія – індивідуальна робота з “проблемним” членом родини. Робота проводиться в роджерсівському ключі. Партнер проробляє свій внутрішній досвід, знаходить внутрішні конфлікти і проблеми, а також їх зв'язок з тим конфліктом, що виник із партнером.

4 сесія – робота з автобіографією “проблемного” партнера проводиться в групі. Ми використовуємо варіант методики, запропонованої О. С. Кочаряном [42; 43]. Суть методики така. Дається домашнє завдання написати автобіографію, причому дотримання визначеної хронологічної послідовності не є обов'язковим. Важливо увійти в потік переживань, навіяних тематичними груповими сесіями і розглянути своє життя під кутом зору запропонованої теми. На груповій сесії член групи зачитує свою автобіографію. Усі члени групи слухають, не перебиваючи і не перепитуючи. Ця вимога є обов'язковою, тому що в протилежному випадку людина, яка працює зі своєю біографією, може бути “вибита” із процесу переживання. Читання автобіографії займає приблизно хвилину тридцять. Потім починається другий етап групової сесії: члени групи починають ділитися своїми думками, фантазіями й емоціями з приводу автобіографії одного з членів групи, який при цьому мовчить. У груповому матеріалі можуть бути і власні думки з приводу автобіографії, і випадки з власного життя тощо.

На третьому етапі групової сесії один із членів групи (він вибирається тією людиною, яка працює зі своєю автобіографією) зачитує вголос ту ж автобіографію (не свою).

Нарешті, на четвертому етапі групової сесії автор автобіографії говорить, що він почув, довідався, відчув і т. п.

5 сесія – використовуються фокусингові техніки [172] (шестикроковий фокусинг) з тими подружжями, які мають рефлексію і готовність до роботи в цьому квазимедитативному ключі.

У межах цієї техніки клієнт проникає в несвідомі проблеми. Самоопис послідовності кроків міститься в роботі О. С. Кочаряна [42].

6 сесія – групова техніка (група зустрічей). Допускається участь в одній групі обох партнерів. Найчастіше перша групова сесія буває тематичною. Тематика може бути такою: “Що в чоловікові мене дратує?”, “Як чоловік може зрозуміти мене?”, “Яким би я хотіла бачити свого чоловіка?”, “Про якого чоловіка мріють жінки?” тощо. Теми, де головною фігурою є дружина, також пропонуються. Найчастіше використовується запропонована О. С. Кочаряном техніка акваріума. Для розвитку статево-рольових властивостей особистості і їхньої гармонізації ми фасилітуємо тематичні групи: “Мій досвід бути жінкою (чоловіком)”, “Що в мені не приваблює чоловіків (жінок)?”, “Хто такий ефектний чоловік (жінка)?” і т. п. Гендерна тематика груп проводиться як в одностатевих групах, так і у змішаних. У змішаній групі ми використовуємо методика “акваріума”: внутрішнє коло (одностатеве) обговорює тему групової дискусії, а зовнішнє коло (протилежне за статтю внутрішньому) тільки слухає і не має права вступати в дискусію. Проводяться три сесії: у першій – дискусію веде перше коло, у другій – кола міняються місцями, а в третій – йде спільне обговорення. Очевидно, що в ряді випадків для проведення цієї статево-рольової психотехніки необхідно більш ніж три сесії. Кожна сесія обмежена за часом 1,5–2 години (залежно від стану клієнтів). Техніка фасилітації такої групи є традиційною для роджерсівських груп [69]. Варто сказати, що в таких групах поєднуються біографічні, тематичні і інтеракціоністські компоненти. Частка кожного залежить від ступеня довіри в групі, готовності групи до терапевтичного контакту і т. п. Після такого циклу групових сесій клієнти займаються технікою автобіографії.

7 сесія – групова сесія, під час якої або продовжується тематична група за методикою “акваріума”, або загальна група.

8 сесія – спільна терапія. Це сесія втрьох: чоловік, дружина і терапевт. Тут реалізується досвід вирішення проблем за модельним зразком – психотерапевт-клієнт.

Упровадження в практику консультування молодого сім'ї запропонованої нами психокорекційної програми дало змогу констатувати зміни, які відбулися:

1. В міру консультативної роботи з кризовими молодими сім'ями йшла актуалізація подружньої і психічної адаптації.
2. Здійснювалося формування продуктивних форм комунікації і механізмів сімейної інтеграції.
3. Партнери опановували оптимальні патерни взаємодії, що свідчить про ефективність розробленої програми.
4. Спостерігалось зниження частоти сімейних конфліктів, підвищення сімейної інтеграції, формування в партнерів долаючих форм реагування на кризову ситуацію в родині.
5. Статистична обробка матеріалів посттестування дозволила визначити довірчий інтервал перенесення даних експериментальної вибірки на всю генеральну сукупність.

Таким чином, проведена на цьому етапі робота дала змогу узагальнити сучасні підходи до подружньої терапії, розробити й обґрунтувати психокорекційну роботу з дисфункційною сім'єю в кризовий період, розкрити вплив психологічного втручання у психотерапевтичний процес молодого сім'ї й оцінити її ефективність.

2.3. Психодіагностичні методики міжособистісних та сімейних відносин

Запитальник

“Діагностика поведінки особистості в конфліктній ситуації”

(О. С. Кочарян)

Інструкція: Мета запитальника: “З’ясувати Ваші погляди відносно деяких сімейних проблем. Вам буде запропоновано ряд тверджень. Якщо Ви погоджуєтесь з твердженням, то поставте в опитувальному аркуші знак “+” навпроти відповідного номера твердження; якщо Ви не погоджуєтесь, поставте знак “-”. Уникайте такої відповіді, як “важко відповісти”. Відповідь довго не обдумуйте – дайте ту, яка першою спала на думку. Не пропускайте нічого, обов’язково відповідайте підряд на кожне пи-

тання. Можливо, деякі твердження Вам важко буде спроектувати на себе, але спробуйте уявити себе в цій ситуації і дайте найбільш оптимальну відповідь. Пам'ятайте, що “поганих” і “хороших” відповідей бути не може. Не намагайтеся справити своїми відповідями сприятливе враження. Ми знаємо, що Вам буде важко, але спробуйте відповісти якнайщиріше.

1. Не можна не враховувати настрої чоловіка.
2. Я рідко переживаю почуття провини.
3. Я часто задумуюсь над тим, чого чекає від мене чоловік: яких слів, справ і т. п.
4. Останнім часом у мене часто щось болить.
5. Після сварок я швидко відходжу.
6. Останнім часом в мене часто буває таке відчуття, ніби голова стягнута обручем.
7. Ніколи не траплялось, щоб я нетактовно вела себе відносно викладача.
8. Рідко трапляється так, що докоряю чоловікові за минулі помилки.
9. Я не маю ніяких недоліків.
10. Я не можу швидко змінити стиль своєї поведінки відносно чоловіка залежно від вимог ситуації.
11. Я майже ніколи не вступаю в суперечки у публічних місцях (у черзі, автобусі, кінозалі).
12. Останнім часом мене часто турбує шлунок.
13. Мене почали дратувати знайомі, друзі, і я стала більше з ними сперечатися.
14. Краще застосовувати обман чи замовчування, ніж приймати радикальне рішення з сімейних проблем.
15. Я сама собі неприсмна.
16. За зло, яке мені причиняє чоловік, я плачу йому тим же.
17. Ніколи не запізнювалася на роботу чи навчання.
18. Іноді мені так і хочеться вилятися.
19. У мого чоловіка майже немає достоїнств.
20. Чоловік часто свідомо хоче мене образити.
21. Я, як правило, в деталях продумую ситуацію, яка склалася на певний момент.
22. Якщо сімейне життя не склалося, то краще відразу розлучитись.

23. У нас в сім'ї все добре, і я не розумію, чому мій чоловік незадоволений.
24. В мене рідко буває поганий настрій.
25. Коли чоловік мене ображає, я не можу довго цього забути.
26. Загалом я непогана людина, але чоловік не вартий доброго ставлення до себе.
27. Мені часто шкода себе.
28. Останнім часом стан мого здоров'я не погіршився.
29. Я не бажаю обговорювати з чоловіком свої недоліки, у нього вистачає своїх.
30. Майже не буває так, що я з іронією, сарказмом глумлюся над чоловіком.
31. Як правило, я намагаюсь не думати про конфлікт з чоловіком, прагну не помічати його.
32. Мене багато чого цікавить, я людина допитлива, цікава.
33. Іноді в мене виникає таке почуття, що я більше не причетна до сімейних суперечок.
34. Ніякі справи (робота, навчання і т. п.) не позбавляють мене внутрішньої напруги, не дозволяють хоч на деякий час забути про сімейні проблеми.
35. В житті не було жодного випадку, щоб я порушила обіцянку.
36. Я часто поступаюся чоловікові, щоб покращити наші взаємини.
37. Часто буває так, що я довго не розмовляю з чоловіком.
38. Вважаю, що будь-які кардинальні рішення сімейної проблеми небезпечні і неефективні: потрібно лише змінити ситуацію, щоб була можливість жити разом.
39. Декілька разів на тиждень мене почали непокоїти неприємні відчуття в області сонячного сплетіння.
40. Все мені здається якимось сірим, безликим і однаковим.
41. Все, що відбувається у мене в сім'ї, жахливо неприємно, але я не одинока в своїх проблемах (у багатьох так), і це мене якоюсь мірою заспокоює.
42. Я могла б пробачити образу, заподіяну мені чоловіком, але не забути її.
43. У мене майже ніколи не буває бажання руйнувати та знищувати все навколо.

44. Я часто задумуюсь, як на моєму місці вчинила б інша людина.
45. У сімейному житті я завжди керуюсь добрими намірами, і дивно, що чоловік цього не помічає.
46. Іноді мені подобається трохи похизуватися.
47. Я розумію тих людей, котрі присвячують значну частину часу сім'ї.
48. Я часто думаю про те, що дитячий період мого життя був найкращим, і знову ж хочеться стати дитиною.
49. Сучасний шлюб не має ніякої цінності: як правило, люди одружуються лише за необхідністю.
50. Мої думки і дії бувають часто уповільнені.
51. Надаю перевагу ухилитися від з'ясування стосунків з чоловіком.
52. У мене рідко виникає роздратування і гнів на чоловіка.
53. Через постійні суперечки з чоловіком я серджусь на цілий світ: можу зігнати роздратування на всякому, хто "підвернеться під руку".
54. Іноді в голову приходять такі думки, про які нікому не хочеться зізнаватися.
55. Сучасні чоловіки не можуть бути хорошими подружніми партнерами.
56. Останнім часом я стала часто "відчувати" своє серце.
57. Як правило, я не кажу чоловікові, що у нас дуже різні характери, темпераменти, інтереси.
58. Життя незаміжніх жінок має значні переваги.
59. Останнім часом я значно більше стала цікавитись тим, як зміцнити своє здоров'я (дієтою, бігом, йогою) тощо.
60. Часто я відчуваю нереальність, неприродність, відхилення у своїх стосунках з чоловіком.
61. Я рідко сумую.
62. Сімейна ситуація, яка склалася, мене пригнічує, але я не в змозі що-небудь зробити.
63. Як правило, я заздалегідь продумаю, як себе поводити у складній сімейній ситуації.
64. Дехто вважає, що я буваю надто сувора до думок чоловіка, але я впевнена, що він цього заслуговує.

65. Я завжди намагаюся зрозуміти чоловіка, незважаючи на те, що він таких спроб не сприймає.
66. Останнім часом я стала більше піклуватися про своє здоров'я.
67. Більшість проблем, які виникають у сімейному житті, не мають однозначного вирішення.
68. Мені подобаються всі люди, з якими доводилося зустрічатись, навіть ті, котрим я не симпатична.
69. Іноді я можу заподіяти душевний або фізичний біль чоловікові.
70. У моїй сім'ї не все гаразд, але я вірю, що все буде так, як судилось.
71. Нічого особливого не трапилось: посперечались, посварились, у житті все буває.
72. Я майже завжди можу стриматись і не наговорити зайвого, не зробити чоловікові неприємне.
73. Коли я отримую від кого-небудь листа, то завжди відповідаю в той же день.
74. Останнім часом я часто і без приводу почала карати сина (дочку).
75. Я часто відчуваю свою безпорадність і безсилля.
76. На роботі я майже ніколи не втручаюся у суперечки і конфлікти з колегами і керівництвом.
77. Мені зовсім не хочеться, щоб мене пошкодували, мені поспівчували.
78. Мені майже ніколи не хочеться сказати або зробити щонебудь неприємне батькам свого чоловіка.
79. Іноді я люблю посміятись, слухаючи непристойні жарти.
80. Я рідко відчуваю втому.
81. Мої знайомі вважають, що я не зовсім правильно оцінюю сімейну ситуацію: надмірно спрощую її або, навпаки, ускладнюю.
82. Я часто серджуся на своїх батьків і сперечаюся з ними.
83. Я нічого не можу вдіяти для поліпшення сімейної ситуації: це залежить не від мене, а є проявом загальної закономірності, характерної для сучасної сім'ї.
84. Хочеться виїхати, забутись.

- 85. Не збираюся змінювати свої звички, навіть якщо вони не подобаються чоловіку.
- 86. Іноді трапляється, що я говорю неправду.
- 87. Я спроможна багато зробити.
- 88. Мені часто говорять, що я неправильно розумію свого чоловіка.
- 89. У мене часто буває відчуття фізичної слабкості.

Ключ

1. Неконструктивні установки на шлюб:

“+” – 14, 22, 29, 38, 51, 85.

“–” – 1, 8, 36, 44, 57, 65.

2. Депресія:

“+” – 15, 27, 40, 50, 75, 89.

“–” – 2, 24, 32, 61, 80, 87.

3. Проективні механізми:

“+” – 19, 23, 31, 45, 48, 71, 81, 84, 88.

“–” – 3, 21, 63, 77.

4. Дефензивні механізми:

“+” – 26, 33, 41, 49, 55, 58, 60, 62, 70, 83.

“–” – 34, 47.

5. Агресія:

“+” – 13, 16, 18, 53, 69, 74, 82.

“–” – 11, 30, 43, 52, 72, 76, 78.

6. Соматизація тривоги:

“+” – 4, 6, 12, 39, 56, 59, 66.

“–” – 28.

7. Фіксація на психотравмі:

“+” – 20, 25, 37, 42, 64.

“–” – 5, 10, 67.

8. Контрольна шкала:

“+” – 7, 9, 19, 35, 68, 73.

“–” – 46, 54, 79, 86.

Шкала “Неконструктивні установки на шлюб” (НУ) діагностує такі види установок шлюбного партнера, які дезінтегрують сімейну структуру, перешкоджають терапевтичній реконструкції подружніх взаємин.

До шкали депресії (Д) увійшли такі твердження, які виражають три види депресії: класичну (“загальмованість”, “уповільненість афекту та інтелекту”), естетичну (слабкість, в’ялість і т. п.) і апатичну (зниження інтересу, байдужість), також почуття провини, яке може включатись у депресію.

Запитальник дозволяє діагностувати індивідуально-специфічні захисні патерни. В нього включені дві шкали захисних механізмів. Шкала проєктивних механізмів (ПМ) діагностує той тип захисту, який не допускає до свідомості психотравмуючу інформацію (витіснення, заперечення утруднень, регресія і т. п.). Шкала дефензивних механізмів (ДМ) діагностує такий тип захисту, як “реінтерпретативна активність” – психотравмуюча інформація допускається до свідомості за рахунок її викривленої реінтерпретації (раціоналізація, ізоляція, інтелектуалізація і т.п.).

До шкали “Агресії” (А) увійшли твердження, пов’язані як з прямою фізичною агресією, так і зі змішаною. Шкала включає лише гнівну агресію, тобто таку, в основі якої лежить гнів.

У шкалу “Соматизація тривоги” (СТ) включені твердження, які стосуються загальної соматизації (голова, серце, шлунок, загальний стан здоров’я).

У шкалу “Фіксація на психотравмі” (Ф) увійшли твердження, які свідчать про застрягання афекту та інтелекту на психотравмі.

Переведення “сирих” балів у Т-шкалу

Таблиця

Бал	Т-бали						
	НУ	Д	ПМ	ДМ	А	СТ	Ф
1	2	3	4	5	6	7	8
0	20	20	23	31	30	34	29
1	31	24	27	36	33	40	35
2	36	29	31	41	37	45	41

Закінчення таблиці

<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>	<i>7</i>	<i>8</i>
3	41	33	36	46	40	50	47
4	47	37	40	51	44	55	53
5	52	42	45	59	47	60	59
6	58	46	49	61	51	66	65
7	63	50	54	66	54	71	71
8	68	55	58	70	58	76	77
9	74	59	62	75	61		
10	79	64	67	80	65		
11	84	68	71	85	68		
12	90	72	76	90	72		
13			80		75		
14					79		

Нормативи:

менше 30 – низькі;

30–70 балів за Т-шкалою – середні показники;

30–40 балів – середні з тенденцією до низьких;

60–70 балів – середні з тенденцією до високих;

більше 70 балів – високі показники.

Методика “Ревнощі в сімейному житті”

1. Яка ваша реакція, коли він (вона) розмовляє по телефону?
 - а) Зразу ж запитую, з ким йде розмова.
 - б) Чекаю, поки закінчиться розмова, а потім запитую.
 - в) Продовжую займатися своєю справою, не надаючи цьому великого значення.

2. Що ви думаєте про кохання?
 - а) Воно повинне продовжуватись усе життя.
 - б) Людина може закохуватись у житті декілька разів, причому симпатизувати може одночасно більше ніж одній людині.
 - в) Було б добре, якби воно продовжувалось усе життя, але це – утопія.

3. Що ви відчуваєте, коли необхідність змушує вас провести ніч не вдома?
 - а) Мені буде неприємно, якщо інша половина використає це, щоб піти куди-небудь розважитись.
 - б) Я сам (сама) запропоную іншій половині яось розважитись.
 - в) Мені не доводилося задумуватись, чим в цей час займається інша половина.

4. Чи розпечатуєте ви кореспонденцію, адресовану вашій дружині (чоловіку)?
 - а) Ні.
 - б) Тільки якщо це рахунки чи документи.
 - в) Завжди, коли є можливість.

5. Що ви думаєте про минуле своєї половини?
 - а) Вас охоплює приємне почуття, коли ви згадуєте про людей, з якими у вашої другої половини були зв'язки ще до зустрічі з вами.
 - б) Ви вважаєте за краще не заглиблюватись у ці речі, оскільки те, що відбулося раніше, не має ніякого значення для вас.
 - в) Ви ніколи про це не задумувались.

6. Коли потрібно купити ліжко, ви ...
 - а) Вибираєте те, яке більш широке.
 - б) Віддаєте перевагу окремим ліжкам.
 - в) Віддаєте це питання на вирішення своїй другій половині.

7. Ви застали свою половину в глибоких роздумах.
 - а) Вам буде приємно, якщо це думки про вас?
 - б) Ви хотіли б дізнатись, про що думає ваша половина: раптом її думки зовсім не про вас?
 - в) Ви собі цим не забиваєте голову, бо такі речі вас зовсім не хвилюють.

8. У вас є достатні докази невірності свого чоловіка (дружини)...
 - а) Ви запропонуєте поговорити відверто і розібратись до кінця.
 - б) Вирішите помститись тим же способом.
 - в) Вам здається, що життя розбите, але запропонуєте другій половині все забути і повернутись до сімейного вогнища.

9. З часом ви помічаєте, що ваша половина стає більш чужою для вас ...
 - а) Ви думаєте, що з часом це пройде.
 - б) Ви намагаєтесь в'яснити для себе – чи це ви є цьому причиною, чи справа в чомусь іншому.
 - в) Почнете уважно спостерігати за її (його) поведінкою, перевіряєте її (його) пошту, прислухаєтесь до телефонних розмов, можете прослідкувати її (його) на вулиці.

10. Під час товариської вечірки ваша дружина (чоловік) фліртує з іншими ...
 - а) Ви не звертаєте на це ніякої уваги.
 - б) Наполягаєте на припиненні цих дурниць.
 - в) Не робите з цього драми, але на майбутнє плануєте приділяти своїй дружині (чоловіку) більше уваги.

11. Вам потрібно бути відсутнім декілька днів ...
 - а) Думка про те, що вам можуть зрадити, не приходять вам в голову.
 - б) Ви якомога частіше дзвоните додому, особливо вночі.
 - в) Ви себе часто запитуєте, що вона (він) зараз робить? Але ви думаєте, що якщо вона (він) вирішить вам зрадити, то навряд чи ви зможете що-небудь зробити.

12. Як ви реагуєте на сцену ревності?
 - а) Визнаєте цю ситуацію смішною і недоречною.
 - б) Вас це тішить, хоча більше забавляє.
 - в) Ситуація вносить суєту, хоча ви в ній почуваете себе як риба у воді.

Ключ до методики “Ревнощі в сімейному житті”

А зараз підрахуйте бали:

1. а – 2	б – 3	в – 1
2. а – 3	б – 1	в – 2
3. а – 3	б – 2	в – 1
4. а – 1	б – 2	в – 3
5. а – 3	б – 2	в – 1
6. а – 3	б – 2	в – 1
7. а – 2	б – 3	в – 1
8. а – 2	б – 1	в – 3
9. а – 1	б – 2	в – 3
10. а – 1	б – 3	в – 2
11. а – 1	б – 3	в – 2
12. а – 1	б – 2	в – 3

Від 12 до 20 балів – Ви зовсім не ревниві або Ваша дружина (чоловік) не дає Вам для цього приводу.

Методика “Установки у сімейній парі”

1. Я думаю, що багатьох людей залишають байдужими неприємності оточуючих:
 - а) так, це правильно
 - б) можливо, це так
 - в) навряд чи це так
 - г) ні, це не так
2. Більшість людей зайняті тільки собою, і їх мало хвилює, що відбувається навкруги:
 - а) це так
 - б) можливо, це так
 - в) навряд чи це так
 - г) ні, це не так
3. Я впевнена, що існують певні моральні принципи, якими потрібно керуватися в будь-яких ситуаціях:
 - а) це так

- б) можливо, це так
 - в) навряд чи це так
 - г) ні, це не так
4. Погані вчинки люди роблять найчастіше не з власної волі, а через обставини:
- а) це так
 - б) можливо, це так
 - в) навряд чи це так
 - г) ні, це не так
5. Що б людина не робила, головне, щоб вона від цього одержувала задоволення:
- а) це так
 - б) можливо, це так
 - в) навряд чи це так
 - г) ні, це не так
6. Я вважаю, що навіть незнайомі з радістю допомагають один одному, не кажучи вже про близьких людей:
- а) це так
 - б) можливо, це так
 - в) навряд чи це так
 - г) ні, це не так
7. Я думаю, що по можливості потрібно уникати робити те, що тобі неприємно:
- а) це так
 - б) можливо, це так
 - в) навряд чи це так
 - г) ні, це не так
8. Щоб бути щасливим, треба передусім виконувати свої обов'язки перед іншими людьми:
- а) це так
 - б) можливо, це так
 - в) навряд чи це так
 - г) ні, це не так

9. Єдине, що надає змісту людському життю, – це діти:
- а) це так
 - б) можливо, це так
 - в) навряд чи це так
 - г) ні, це не так
10. Я думаю, що подружжя повинне розповідати один одному про все, що його хвилює:
- а) це так
 - б) можливо, це так
 - в) навряд чи це так
 - г) ні, це не так
11. Сім'я, в якій немає дітей, – неповноцінна сім'я:
- а) це так
 - б) можливо, це так
 - в) навряд чи це так
 - г) ні, це не так
12. Я думаю, що в хорошій сім'ї подружжя повинне розділяти захоплення один одного:
- а) це так
 - б) можливо, це так
 - в) навряд чи це так
 - г) ні, це не так
13. Чим більше дітей у сім'ї, тим краще:
- а) це так
 - б) можливо, це так
 - в) навряд чи це так
 - г) ні, це не так
14. Бути постійним свідком сварок батьків для дитини значно важче, ніж залишитися з одним із батьків після розлучення:
- а) це так
 - б) можливо, це так

- в) навряд чи це так
г) ні, незалежно від стосунків батьків для дитини краще жити з батьком і матір'ю
15. У хорошій сім'ї подружжя повинне проводити вільний час завжди разом:
а) це так
б) можливо, це так
в) навряд чи це так
г) думаю, що вільний час слід проводити порізно
16. Радість, яку дитина дає своїм батькам, компенсує все те, що вони втрачають через неї:
а) це так
б) можливо, це так
в) навряд чи це так
г) ні, дитина в сім'ї може замінити все
17. Я вважаю, що справжнє кохання буває один раз у житті:
а) це так
б) можливо, це так
в) навряд чи це так
г) ні, кохати можна декілька разів у житті
18. Часто люди розлучаються, не використавши всіх можливостей налагодити стосунки:
а) це так
б) можливо, це так
в) навряд чи це так
г) ні, це не так
19. Коли люди кохають один одного, то нічого їх посправжньому не радує, якщо поруч немає коханої людини:
а) це так
б) можливо, це так
в) навряд чи це так
г) ні, кохання не означає, що ніщо вже інше не радує

20. Я думаю, що взаємна повага і кохання один одного часто буває важливішим, ніж сексуальна гармонія між ними:
- а) це так
 - б) можливо, це так
 - в) навряд чи це так
 - г) ні, це не так
21. Розлучення, по-моєму, дає людині, зрештою, відшукати собі такого супутника життя, який йому потрібен:
- а) це так
 - б) можливо, це так
 - в) навряд чи це так
 - г) ні, можливість розлучення лише заважає цьому
22. Я вважаю, що якщо у коханої людини є які-небудь недоліки, то потрібно прагнути виправити їх, а не закривати на них очі:
- а) це так
 - б) можливо, це так
 - в) навряд чи це так
 - г) ні, якщо кохаєш людину, то любиш і його достоїнства, і недоліки
23. Останнім часом про сексуальні проблеми дуже вже багато говорять:
- а) це так
 - б) можливо, це так
 - в) навряд чи це так
 - г) ні, це не так
24. Я думаю, що доступність розлучення призвела до того, що руйнується багато шлюбів, які могли б бути вдалими, якщо розлучення було б неможливим:
- а) це так
 - б) можливо, це так
 - в) навряд чи це так
 - г) ні, можливість розлучення допомагає зберегти вдалий шлюб і дає змогу виправити помилку

25. Я вважаю, що всі сімейні проблеми легко вирішуються, якщо фізична близькість обом дає справжнє задоволення:
- а) це так
 - б) можливо, це так
 - в) навряд чи це так
 - г) ні, це не так
26. Якщо люди люблять один одного, то вони кожную хвилину хочуть провести разом:
- а) це так
 - б) можливо, це так
 - в) навряд чи це так
 - г) ні, я думаю те, що люди люблять один одного, не означає, що вони постійно хочуть бути разом
27. Я вважаю, що краще, щоб подружжя якомога рідше обговорювало між собою проблеми, пов'язані з фізичною близькістю:
- а) це так
 - б) можливо, це так
 - в) навряд чи це так
 - г) ні, це не так
28. Я думаю, що значимість сексуальної гармонії в сімейному житті звичайно перебільшується:
- а) це так
 - б) можливо, це так
 - в) навряд чи це так
 - г) ні, це не так
29. Я вважаю, що сімейні стосунки залежать тільки від того, як складаються сексуальні відносини подружжя:
- а) це так
 - б) можливо, це так
 - в) навряд чи це так
 - г) ні, це не так

30. Секс може бути такою ж темою для розмови між подружжям, як і всяка інша тема:
- а) це так
 - б) можливо, це так
 - в) навряд чи це так
 - г) ні, це не так
31. Я думаю, що не потрібно звертатися до спеціаліста з приводу ускладнення у своєму сексуальному житті:
- а) це так
 - б) можливо, це так
 - в) навряд чи це так
 - г) ні, немає необхідності звертатися
32. Сучасні жінки все рідше відповідають справжньому ідеалу жіночності:
- а) це так
 - б) можливо, це так
 - в) навряд чи це так
 - г) ні, це не так
33. Як зараз, так і в майбутньому всі основні обов'язки жінки будуть пов'язані з домашнім господарством, а чоловіка – з роботою:
- а) це так
 - б) можливо, це так
 - в) навряд чи це так
 - г) ні, це не так
34. Для сучасної жінки володіти діловими якостями так само важливо, як і для чоловіка:
- а) це так
 - б) можливо, це так
 - в) навряд чи це так
 - г) ні, для чоловіка це значно важливіше

35. І жінка, і чоловік повинні мати деяку суму, яку кожен може витратити так, як вважає необхідним:
- а) це так
 - б) можливо, це так
 - в) навряд чи це так
 - г) ні, всі витрати потрібно обговорювати разом
36. Професійні успіхи жінок заважають щасливому сімейному життю:
- а) це так
 - б) можливо, це так
 - в) навряд чи це так
 - г) ні, це не так
37. Якщо є гроші, то не потрібно роздумувати, купити чи ні річ, яка сподобалася:
- а) це так
 - б) можливо, це так
 - в) навряд чи це так
 - г) ні, це не так
38. Я думаю, що потрібно реєструвати (наприклад записувати) всі витрати:
- а) це так
 - б) можливо, це так
 - в) навряд чи це так
 - г) ні, це не так
39. Я думаю, що бюджет сім'ї необхідно запланувати до найдрібніших покупок:
- а) це так
 - б) можливо, це так
 - в) навряд чи це так
 - г) ні, я думаю, що планувати бюджет не потрібно
40. Я вважаю, що необхідність змушує робити збереження, навіть якщо при цьому доводиться собі у чомусь відмовляти:
- а) це так

- б) можливо, це так
- в) навряд чи є доцільність робити збереження, якщо ресурсів не вистачає
- г) робити збереження потрібно лише в такому випадку, коли для цього не потрібно економити

Ключ

Усі судження групуються в 10 установочних шкал, і по кожній шкалі рахується середнє арифметичне значення 4-х відповідей; альтернативам приписуються такі значення: першій – “4”, другій – “3”; третій – “2”, четвертій – “1”.

1 шкала: ставлення до людей (позитивність ставлення до людей): судження № 1, 2, 4, 6; $(-1+2+4+6)$: 4 – чим вищий бал, тим більш оптимістичне уявлення респондента про людей загалом.

2 шкала: альтернатива між почуттям обов'язку і задоволенням: судження № 3, 5, 7, 8; $(3-5-7+8)$: 4 – чим більший бал, тим більш виражена орієнтація респондента на обов'язок порівняно із задоволенням.

3 шкала: ставлення до дітей (значення дітей у житті людини): судження № 9, 11, 13, 16; $(9+11+13-16)$: 4 – чим вищий бал, тим більш значимою є для респондента роль дітей у житті людини.

4 шкала: орієнтація на переважно спільну або ж переважно роздільну діяльність, автономність подружжя або ж залежність подружжя один від одного: судження № 10, 12, 15, 35; $(10+12+15-35)$: 4 – чим вищий бал, тим більш виражена у респондента орієнтація на спільну діяльність подружжя в усіх сферах сімейного життя.

5 шкала: ставлення до розлучення: судження: № 14, 18, 21, 24; $(-14+18-21+24)$: 4 – чим вищий бал, тим менш лояльне ставлення респондента до розлучення.

6 шкала: ставлення до любові романтичного типу: судження № 17, 19, 22, 26; $(17+19+22+26)$: 4 – чим вищий бал, тим більш виражена орієнтація на традиційно уявлювану романтичну любов.

7 шкала: оцінка значення сексуальної сфери у сімейному житті: судження № 20, 25, 28, 29; (20-25+28-29): 4 – чим вищий бал, тим менш значимою є сексуальна сфера в сімейному житті.

8 шкала: ставлення до “заборони сексу”: судження № 23, 27, 30, 31; (23+27-30+31): 4 – чим вищий бал, тим більш забороненою вважає респондент сексуальну тему.

9 шкала: ставлення до патріархального, або егалітарного, створення сім'ї (орієнтація на традиційні уявлення): судження № 32, 33, 34, 36; (-32-33+34-36): 4 – чим вищий бал, тим менш традиційне уявлення респондента про роль жінки.

10 шкала: ставлення до грошей (легкість витрат – бережливість); судження № 37, 38, 40; (-37+38-39+40): 4 – чим вищий бал, тим більш бережливе ставлення респондента до грошей, чим менший бал – тим легше, на його думку, можна їх витратити.

**Тест-опитувальник батьківського ставлення
(А. Я. Варга, В. В. Столін)**

1. Я завжди співчуваю своїй дитині.
2. Я вважаю своїм обов'язком знати все, що думає моя дитина.
3. Я поважаю свою дитину.
4. Мені здається, що поведінка моєї дитини значно відхиляється від норми.
5. Потрібно якомога довше тримати дитину в стороні від реальних життєвих проблем, якщо вони її травмують.
6. Я відчуваю до дитини почуття прихильності.
7. Хороші батьки оберігають дитину від труднощів життя.
8. Моя дитина часто неприємна мені.
9. Я завжди намагаюся допомогти своїй дитині.
10. Бувають випадки, коли знущання над дитиною дає їй велику користь.
11. Я відчуваю досаду відносно своєї дитини.
12. Моя дитина нічого не доб'ється в житті.
13. Мені здається, що діти потішаються над моєю дитиною.
14. Моя дитина часто здійснює такі вчинки, які, крім презирства, нічого не варті.

15. Для свого віку моя дитина трохи незріла.
16. Моя дитина поводить себе погано спеціально, щоб досадити мені.
17. Моя дитина вбирає в себе все негативне, як “губка”.
18. Мою дитину важко навчити хорошим манерам, як не старайся.
19. Дитину треба тримати в жорстких рамках, тоді з неї виросте порядна людина.
20. Я люблю, коли друзі моєї дитини приходять до нас у дім.
21. Я беру участь у вихованні своєї дитини.
22. До моєї дитини “липне” все негативне.
23. Моя дитина не доб’ється успіху в житті.
24. Коли в компанії знайомих говорять про дітей, мені трохи соромно, що моя дитина не така розумна і здібна, як мені хотілося б.
25. Я шкодую свою дитину.
26. Коли я порівнюю свою дитину з ровесниками, вони здаються мені дорослішими і за поведінкою, і за судженнями.
27. Я з задоволенням проводжу з дитиною весь свій вільний час.
28. Я часто шкодую про те, що моя дитина росте і дорослішає, і з ніжністю згадую її маленькою.
29. Я часто ловлю себе на ворожому ставленні до дитини.
30. Я мрію про те, щоб моя дитина досягла всього того, що мені не вдалось у житті.
31. Батьки повинні пристосовуватись до дитини, а не тільки вимагати цього від неї.
32. Я стараюсь виконувати всі прохання моєї дитини.
33. Приймаючи сімейні рішення, слід враховувати думку дитини.
34. Я дуже цікавлюся життям своєї дитини.
35. У конфлікті з дитиною я часто можу визначити, що вона по-своєму права.
36. Діти рано дізнаються, що батьки можуть помилятися.
37. Я завжди зважаю на думку дитини.
38. Я відчуваю до дитини дружні почуття.
39. Основна причина капрызів моєї дитини – егоїзм, впертість і лінь.

40. Неможливо нормально відпочити, якщо проводити відпустку з дитиною.
41. Найголовніше, щоб у дитини було спокійне, безтурботне дитинство, все інше – прикладеться.
42. Іноді мені здається, що моя дитина не здатна ні на що хороше.
43. Я поділяю захоплення своєї дитини.
44. Моя дитина може вивести із себе будь-кого.
45. Я розумію засмучення своєї дитини.
46. Моя дитина часто дратує мене.
47. Виховання дитини – безкінечне нервування.
48. Суворі дисципліна в дитинстві розвиває сильний характер.
49. Я не довіряю своїй дитині.
50. За строге виховання діти вдячні потім.
51. Іноді мені здається, що я ненавиджу свою дитину.
52. У моєї дитини більше недоліків, ніж достоїнств.
53. Я поділяю інтереси своєї дитини.
54. Моя дитина не в змозі будь-що зробити самостійно, а якщо і зробить, то обов'язково не так.
55. Моя дитина виросте не пристосованою до життя.
56. Моя дитина подобається мені такою, якою вона є.
57. Я ретельно слідкую за станом здоров'я моєї дитини.
58. Нерідко я захоплююся своєю дитиною.
59. Дитина не повинна мати секретів від батьків.
60. Я не високої думки про здібності моєї дитини і не приховую цього від неї.
61. Дуже бажано, щоб дитина товаришувала з тими дітьми, які подобаються її батькам.

Ключ

I. Прийняття – відторгнення:

3	4	8	10	12	14	15	16
18	20	23	24	26	27	29	37
38	39	40	42	43	44	45	46
47	49	51	52	53	55	56	60

II. Образ соціальної бажаності поведінки – кооперація:

6	9	21	25	31	33	34	35	36
---	---	----	----	----	----	----	----	----

III. Симбіоз:

1 5 7 28 32 41 58

IV. Авторитарна гіперсоціалізація:

2 19 30 48 50 57 59

V. “Маленький (“невдаха”):

9 11 13 17 22 28 54 61

Порядок підрахунку тестових балів

Під час підрахунку тестових балів по всіх шкалах враховується відповідь правильно.

Високий тестовий бал по відповідних шкалах інтерпретується як:

I – відторгнення

II – соціальна бажаність

III – симбіоз

IV – гіперсоціалізація

V – інфантилізація (інвалідизація)

Запитальник “Шкала кохання і симпатії”

Інструкція: “Оцініть, будь-ласка, ступінь своєї згоди з кожним із наведених нижче суджень, що стосуються Ваших відносин з дружиною (чоловіком). Використовуйте при цьому запропоновані варіанти відповідей.

1. Мені було б дуже важко, якби довелося жити без нього (неї):
 - а) це так
 - б) можливо, це так
 - в) навряд чи це так
 - г) це зовсім не так
2. Коли ми разом, у нас завжди схожий настрій:
 - а) це так

- б) можливо, це так
 - в) навряд чи це так
 - г) це зовсім не так
3. Я можу сказати, що він (вона) належить тільки мені:
- а) це так
 - б) можливо, це так
 - в) навряд чи це так
 - г) це зовсім не так
4. Він (вона) дуже розумна людина:
- а) це так
 - б) можливо, це так
 - в) навряд чи це так
 - г) це зовсім не так
5. Для нього (неї) я готова(ий) абсолютно на все:
- а) це так
 - б) можливо, це так
 - в) навряд чи це так
 - г) це зовсім не так
6. У більшості випадків він (вона) подобається майже зразу ж після знайомства:
- а) це так
 - б) можливо, це так
 - в) навряд чи це так
 - г) це зовсім не так
7. Коли мені погано, то хочеться поділитися тільки з ним (нею):
- а) це так
 - б) можливо, це так
 - в) навряд чи це так
 - г) це зовсім не так

8. Я думаю, що ми з нею (ним) внутрішньо схожі один на одного:
- а) це так
 - б) можливо, це так
 - в) навряд чи це так
 - г) це зовсім не так
9. Я відчуваю себе відповідальним за те, щоб йому (їй) було добре:
- а) це так
 - б) можливо, це так
 - в) навряд чи це так
 - г) це зовсім не так
10. Мені хотілось би бути схожим на нього (неї):
- а) це так
 - б) можливо, це так
 - в) навряд чи це так
 - г) це зовсім не так
11. Мені приємно відчувати, що він (вона) довіряє мені більше, ніж інші:
- а) це так
 - б) можливо, це так
 - в) навряд чи це так
 - г) це зовсім не так
12. Він – один із найпривабливіших чоловіків (вона – одна із найпривабливіших жінок), котрих я знаю:
- а) це так
 - б) можливо, це так
 - в) навряд чи це так
 - г) це зовсім не так
13. Мені було б дуже важко, якби довелося жити без нього (неї):
- а) це так
 - б) можливо, це так

- в) навряд чи це так
- г) це зовсім не так

14. Я впевнена(ий), що він (вона) добре до мене ставиться:

- а) це так
- б) можливо, це так
- в) навряд чи це так
- г) це зовсім не так

Ключ

Шкала кохання: запитання № 1, 3, 5, 7, 9, 11, 13.

Шкала симпатії: запитання № 2, 4, 6, 8, 10, 12, 14.

Результати тесту підраховуються шляхом сумування відповідей за кожним твердженням і їх усереднення. При цьому першій альтернативі приписується – 4; другій – 3; третій – 2; четвертій – 1. Значення з кожного пункту входить у сумарний бал без коефіцієнта, тобто вагомість усіх тверджень однакова. Результати за шкалами кохання та симпатії рахуються окремо. Сумарний бал може варіювати від 1 до 4. Можливий також підрахунок сумарного балу за двома шкалами, це буде характеризувати загальний рівень емоційних відносин у діаді. Сумарний бал може варіювати від 2 до 8. Час заповнення тесту – 5–7 хвилин.

Тест на задоволеність шлюбом

1. Як змінилося ваше почуття кохання до дружини (чоловіка) за час сімейного життя?
 - а) підсилилося
 - б) залишилося колишнім
 - в) зменшилося
 - г) зникло

2. Якби можна було повернути минуле, то Ви:
 - а) не одружувались (не виходили заміж) зовсім
 - б) обрали б зовсім іншу людину

- в) віддали б перевагу схожій на вашу дружину (чоловіка) людину
 - г) знову вибрали б нинішню дружину (чоловіка)
3. Чи можна сказати, що у Вас дружна сім'я?
- а) ні
 - б) радше ні, ніж так
 - в) радше так, ніж ні
 - г) так
4. Чи можна стверджувати, що Ви завжди згодні з дружиною (чоловіком) в оцінці більшості Ваших друзів?
- а) так
 - б) радше так, ніж ні
 - в) радше ні, ніж так
 - г) ні
5. Як часто ви згодні з дружиною (чоловіком) у тому, які стосунки підтримувати з її (його) і Вашими родичами?
- а) ніколи не погоджуємось
 - б) доволі рідко погоджуємось
 - в) доволі часто погоджуємось
 - г) завжди погоджуємось
6. Чи бували у Вас конфлікти, які мали серйозні і довготривалі наслідки для сім'ї (наприклад одне з подружжя йде із сім'ї)?
- а) ніколи
 - б) 1 раз
 - в) 2 рази
 - г) 3 рази і більше
7. Як часто ви буваєте не задоволені тим, як Ваша дружина (чоловік) виконує свої домашні обов'язки?
- а) ніколи не буваю задоволена (задоволений)
 - б) рідко задоволена (задоволений)
 - в) часто задоволена (задоволений)
 - г) завжди задоволений

8. Як часто Ви не погоджуєтесь один з одним, коли і на що витратити гроші?
 - а) завжди погоджуємось
 - б) достатньо часто погоджуємось
 - в) доволі рідко погоджуємось
 - г) ніколи не погоджуємось

9. Як часто Ви “дієте один одному на нерви”?
 - а) ніколи
 - б) досить рідко
 - в) доволі часто
 - г) завжди

10. Чи часто Вам не хочеться повертатися додому після роботи?
 - а) так, буває майже щодня
 - б) так, буває досить часто
 - в) так, буває, але досить рідко
 - г) такого майже не буває

11. Чи з'являються коли-небудь у Вас думки про розлучення?
 - а) ніколи
 - б) досить рідко
 - в) доволі часто
 - г) постійно

12. Чи можна сказати, що Ви відчуваєте себе вдома спокійно, затишно?
 - а) ні
 - б) радше ні, ніж так
 - в) радше так, ніж ні
 - г) так

13. Чи часто Ви проявляєте ніжність, лагідність до дружини (чоловіка)?
 - а) постійно
 - б) досить часто
 - в) досить рідко
 - г) ніколи

14. Чи часто Ваша дружина (чоловік) проявляє ніжність, лагідність до Вас?
- а) ніколи
 - б) досить часто
 - в) доволі рідко
 - г) постійно
15. Чи хочеться Вам поїхати куди-небудь самому (самій) на деякий час?
- а) ні, ніколи
 - б) досить рідко
 - в) доволі часто
 - г) постійно
16. Як Ви оцінюєте свій шлюб?
- а) невдалий
 - б) радше невдалий, як вдалий
 - в) радше вдалий, як невдалий
 - г) вдалий

Результат з тесту підраховується шляхом сумування відповідей із кожного запитання. При цьому першій альтернативі приписується вагомість – 0, другій – 1; третій – 2, четвертій – 3. Результат із кожного запитання входить у сумарний бал без коефіцієнта, тобто вагомість запитань вважається рівномірною. Індекс задоволеності шлюбом = $-1+2+3-4+5-6+7-8-9+10-11+12-13+14-15+16$.

Рівень задоволеності шлюбом із цього тесту може варіювати від 0 до 51. Середнє з вибірки із 60 досліджуваних у віці від 21 до 54 років склало 29. Стандартне відхилення – 9,9. Час заповнення тесту – 5–10 хвилин.

Розподіл ролей у сім'ї

Інструкція: Просимо Вас відповісти на запропоновані нижче запитання, які стосуються деяких моментів організації Вашого сімейного життя. Всі Ваші відповіді залишаться в таємниці.

Для кожного запитання пропонується набір варіантів відповідей: виберіть, будь-ласка, ту відповідь, яка найбільше Вам підходить.

Запитальник

1. Від кого з Вас залежать інтереси та захоплення сім'ї?
 - а) в основному залежать від чоловіка
 - б) більшою мірою залежать від чоловіка, але й від жінки також
 - в) більшою мірою залежать від дружини, але й від чоловіка також
 - г) в основному залежать від дружини

2. Від кого з Вас більшою мірою залежить настрої у сім'ї?
 - а) в основному від дружини
 - б) в основному від дружини, але й від чоловіка теж
 - в) від чоловіка, але й від жінки теж
 - г) від чоловіка

3. Якщо виникає необхідність, хто з Вас першим знайде, де можна позичити велику суму грошей?
 - а) дружина
 - б) дружина, але й чоловік теж
 - в) чоловік, але й дружина теж
 - г) чоловік

4. Хто у Вашій сім'ї часто запрошує в будинок гостей?
 - а) чоловік
 - б) зазвичай запрошує чоловік, але й дружина теж
 - в) зазвичай запрошує дружина, але й чоловік теж
 - г) частіше запрошує дружина

5. Кого в сім'ї більше турбує затишок і зручності Вашої квартири?
 - а) в основному чоловіка
 - б) більшою мірою чоловіка, але й дружину теж
 - в) більшою мірою дружину, але й чоловіка теж
 - г) в основному дружину

6. Хто з Вас частіше першим цілує і обнімає іншого?
 - а) зазвичай чоловік

- б) зазвичай чоловік, але й дружина теж
 - в) зазвичай дружина, але й чоловік теж
 - г) зазвичай дружина
7. Хто у Вашій сім'ї вирішує, які газети і журнали передплачувати?
- а) зазвичай дружина
 - б) більшою мірою це залежить від дружини, але й від чоловіка теж
 - в) більшою мірою це залежить від чоловіка, але й від дружини теж
 - г) зазвичай чоловік
8. За числом ініціативою Ви частіше ходите в кіно, театр?
- а) чоловіка
 - б) в основному чоловіка, але буває, що й дружини
 - в) в основному дружини, але буває, що й чоловіка
 - г) дружини
9. Хто у Вашій сім'ї грається з маленькими дітьми?
- а) в основному дружина
 - б) частіше дружина, але й чоловік теж
 - в) частіше чоловік, але й дружина теж
 - г) в основному чоловік
10. Від кого у Вашій сім'ї залежить взаємна задоволеність інтимними стосунками?
- а) в основному від чоловіка
 - б) більшою мірою від чоловіка, але й від дружини теж
 - в) більшою мірою від дружини, але й від чоловіка теж
 - г) в основному від дружини
11. Майже всі подружні пари час від часу переживають труднощі в інтимних взаєминах; як ви вважаєте, від кого це може залежати у Вашій сім'ї (більшою мірою)?
- а) частіше від чоловіка
 - б) зазвичай від чоловіка, але й від дружини теж
 - в) зазвичай від дружини, але й від чоловіка теж
 - г) частіше від дружини

12. Чиї життєві принципи і правила (ставлення до брехні, обов'язковість виконання обіцянок, неможливість запізнь і ін.) є визначальними у Вашій сім'ї?
 - а) дружини
 - б) як правило, дружини, але в деяких випадках чоловіка
 - в) як правило, чоловіка, але в деяких випадках дружини
 - г) чоловіка

13. Хто у Вашій сім'ї слідкує за поведінкою маленьких дітей?
 - а) в основному дружина
 - б) частіше дружина, але іноді чоловік
 - в) частіше чоловік, але іноді дружина
 - г) в основному чоловік

14. Хто у Вашій сім'ї ходить з дитиною в кіно, театр, на прогулянки і ін.?
 - а) в основному чоловік
 - б) частіше чоловік, але іноді дружина
 - в) частіше дружина, але іноді чоловік
 - г) в основному дружина

15. Хто у Вашій сім'ї більшою мірою звертає увагу на самопочуття іншого?
 - а) чоловік
 - б) більшою мірою чоловік, але й дружина теж
 - в) більшою мірою дружина, але й чоловік теж
 - г) дружина

16. Уявіть таку ситуацію: у Вас обох з'явилася можливість змінити роботу на більш оплачувану, але менш цікаву. Хто це зробить першим?
 - а) дружина
 - б) радше дружина, ніж чоловік
 - в) радше чоловік, ніж дружина
 - г) чоловік

17. Хто у Вашій сім'ї займається щоденними покупками?
 - а) в основному чоловік

- б) більшою мірою чоловік, але й дружина теж
 - в) більшою мірою дружина, але й чоловік теж
 - г) в основному дружина
18. Хто у Вашій сім'ї має більше підстав ображатися на байдужість, черствість, безтактність іншого?
- а) чоловік
 - б) більшою мірою чоловік, але й дружина теж
 - в) більшою мірою дружина, як чоловік
 - г) дружина
19. Якщо у Вашій сім'ї виникнуть труднощі з грішми, то хто із подружжя займеться пошуками додаткового заробітку?
- а) чоловік
 - б) насамперед чоловік, але й дружина візьме у цьому участь
 - в) насамперед дружина, але й чоловік візьме у в цьому участь
 - г) дружина
20. Хто у Вашій сім'ї планує, як і де провести відпустку?
- а) в основному дружина
 - б) частіше дружина, але й чоловік бере участь
 - в) частіше чоловік, але й дружина бере участь
 - г) в основному чоловік
21. Хто у Вашій сім'ї викликає представників різних ремонтних служб і веде з ними переговори?
- а) зазвичай дружина
 - б) частіше це робить дружина, але інколи й чоловік
 - г) частіше це робить чоловік, але інколи й дружина
 - д) зазвичай це робить чоловік

Обробка результатів полягає у підрахунку, якою мірою та чи інша роль реалізується чоловіком і дружиною.

Ключ (розподіл запитань за конкретними сімейними ролями):

1. Виховання дітей – запитання № 9, 13, 14.
2. Емоційний клімат у сім'ї – № 2, 15, 18.
3. Матеріальне забезпечення сім'ї – № 19, 3, 16.
4. Організація розваг – № 20, 8, 4.
5. Роль “господаря”, “господині” – № 17, 5, 21
6. Сексуальний партнер – № 10, 6, 11.
7. Організація сімейної субкультури – № 1, 7, 12.

Індекси з кожної сфери підраховуються як середнє арифметичне трьох запитань. У запитаннях № 1, 4, 5, 6, 8, 10, 11, 14, 15, 17, 18, 19 першій альтернативі приписується значення “1”, другій – “2”, третій – “3”, четвертій – “4”. В інших запитаннях значення приписуються у зворотному порядку, тобто у запитаннях № 2, 3, 7, 9, 12, 13, 16, 20, 21 першій альтернативі приписується значення “4”, другій – “3”, третій – “2”, четвертій – “1”.

Підрахунок за сферами ведеться так:

1. $(+9+13+14) : 3$
2. $(+2+15+18) : 3$
3. $(19+3+16) : 3$
4. $(+20+8+4) : 3$
5. $(17+5+21) : 3$
6. $(10+6+11) : 3$
7. $(1+7+12) : 3$

Чим вищий бал, тим більшою мірою ця роль в опитуваній сім'ї реалізується дружиною, чим нижчий – реалізується чоловіком. Якщо величина близька до середнього значення, то цю роль обоє партнерів реалізують приблизно рівною мірою.

Спілкування у сім'ї

1. Чи можна сказати, що Вам з дружиною (чоловіком), як працює, подобаються одні й ті ж кінофільми, книги, вистави?
 - а) так
 - б) імовірно так
 - в) імовірно ні
 - г) ні

2. Чи часто під час розмови з дружиною (чоловіком) у Вас виникає почуття спільності, повного взаєморозуміння?
 - а) дуже рідко
 - б) достатньо рідко
 - в) досить часто
 - г) дуже часто

3. Чи є у Вас улюблені фрази, вирази, які означають для Вас обох одне й те ж, і Ви з задоволенням використовуєте їх?
 - а) так
 - б) імовірно так
 - в) імовірно ні
 - г) ні

4. Чи можете Ви передбачити, чи сподобається Вашій дружині (чоловікові) кінофільм, книга і т.д.?
 - а) так
 - б) імовірно так
 - в) імовірно ні
 - г) ні

5. Як ви думаєте: відчуває Ваша дружина (чоловік), чи подобається Вам те, що вона говорить або робить, коли ви прямо про це не говорите?
 - а) майже завжди
 - б) достатньо часто
 - в) досить рідко
 - г) майже ніколи

6. Чи розповідаєте Ви дружині (чоловікові) про свої стосунки з іншими людьми?
 - а) розкажую майже все
 - б) розкажую достатньо багато
 - в) розкажую достатньо мало
 - г) не розкажую майже нічого

7. Чи бувають у Вас з дружиною (чоловіком) розбіжності відносно того, які стосунки підтримувати з рідними?
 - а) так, бувають майже постійно

- б) бувають досить часто
 - в) бувають достатньо рідко
 - г) ні, не буває майже ніколи
8. Наскільки добре Ваша дружина (чоловік) розуміє Вас?
- а) дуже добре розуміє
 - б) швидше добре, ніж погано
 - в) швидше погано, ніж добре
 - г) зовсім не розуміє
9. Чи можна сказати, що Ваша дружина (чоловік) відчуває, що Ви ображені або роздратовані чимось, але не хоче цього показати?
- а) так
 - б) напевне, так
 - в) напевне, ні
 - г) ні
10. Як Ви вважаєте, чи розкажує Вам дружина (чоловік) про свої неприємності та промахи?
- а) майже завжди
 - б) досить часто
 - в) досить рідко
 - г) майже ніколи
11. Чи буває так, що якесь слово або предмет викликає у Вас обох одні й ті ж спогади?
- а) дуже рідко
 - б) досить рідко
 - в) досить часто
 - г) дуже часто
12. Коли у Вас неприємності, поганий настрій, чи стає Вам легше від спілкування з дружиною (чоловіком)?
- а) так, майже завжди
 - б) достатньо часто
 - в) досить рідко
 - г) ні, майже ніколи

13. Як Ви думаете, чи є теми, на які дружині (чоловікові) важко та неприємно розмовляти з Вами?
- а) їх дуже багато
 - б) їх досить багато
 - в) їх достатньо мало
 - г) таких тем дуже мало
14. Чи буває так, що в розмові з дружиною (чоловіком) Ви відчуваєте себе скуто, не можете підібрати потрібних слів?
- а) дуже рідко
 - б) досить рідко
 - в) достатньо часто
 - г) дуже часто
15. Чи є у Вас з дружиною (чоловіком) сімейні традиції?
- а) так
 - б) швидше так, ніж ні
 - в) швидше ні, ніж так
 - г) ні
16. Чи може Ваша дружина (чоловік) без слів зрозуміти, який у Вас настрій?
- а) майже ніколи
 - б) досить рідко
 - в) достатньо часто
 - г) майже завжди
17. Чи можна сказати, що у Вас з дружиною (чоловіком) однакове ставлення до життя?
- а) так
 - б) швидше так, ніж ні
 - в) швидше ні, ніж так
 - г) ні
18. Чи буває так, що Ви не розказуєте дружині (чоловікові) новину, важливу для Вас, але яка до неї (нього) не має прямого стосунку?

- а) дуже рідко
 - б) достатньо рідко
 - в) досить часто
 - г) часто
19. Чи розкажує Вам дружина (чоловік) про свій фізичний стан?
- а) розкажує майже все
 - б) розкажує достатньо багато
 - в) розкажує досить мало
 - г) не розкажує майже нічого
20. Чи відчуваєте Ви, що подобається Вашій дружині (чоловікові) те, що Ви робите або говорите, якщо вона (він) прямо не говорить про це?
- а) майже завжди
 - б) достатньо часто
 - в) досить рідко
 - г) майже ніколи
21. Чи можна сказати, що Ви згодні один з одним в оцінці більшості своїх друзів?
- а) ні
 - б) радше ні, ніж так
 - в) радше так, ніж ні
 - г) так
22. Як Ви думаєте, чи може Ваша дружина (чоловік) передбачити, чи сподобається Вам той чи інший фільм, книга і т. д.?
- а) думаю, так
 - б) радше так, ніж ні
 - в) радше ні, ніж так
 - г) думаю, ні
23. Якщо Ви зробили помилку, чи розкажете дружині (чоловікові) про свої неприємності?
- а) не розкажує майже ніколи

- б) розказую досить рідко
 - в) розказую досить часто
 - г) розказую майже завжди
24. Чи буває так, що коли Ви перебуваєте серед інших людей, то дружині (чоловікові) достатньо подивитися на Вас, щоб зрозуміти, як Ви ставитесь до того, що відбувається навкруги?
- а) дуже рідко
 - б) досить рідко
 - в) достатньо часто
 - г) дуже часто
25. Як ви вважаєте, наскільки Ваша дружина (чоловік) відверта(ий) з вами?
- а) повністю відверта(ий)
 - б) скоріше відверта(ий)
 - в) скоріше невідверта(ий)
 - г) зовсім невідверта(ий)
26. Чи можна сказати, що Вам легко спілкуватися з дружиною (чоловіком)?
- а) так
 - б) радше так, ніж ні
 - в) радше ні, ніж так
 - г) ні
27. Чи часто Ви пустуєте, спілкуючись один з одним?
- а) дуже рідко
 - б) достатньо рідко
 - в) досить часто
 - г) дуже часто
28. Чи буває так, що після того, як Ви розказали дружині (чоловікові) про щось дуже для Вас важливе, Вам доводилось пожалкувати, що Ви розказали зайве?
- а) ні, майже ніколи

- б) досить рідко
 - в) достатньо часто
 - г) так, майже завжди
29. Як Ви думаєте, якщо у Вашої дружини (чоловіка) неприємності, поганий настрій, чи стає їй (йому) легше від спілкування з вами?
- а) ні, майже ніколи
 - б) досить рідко
 - в) достатньо часто
 - г) так, майже завжди
30. Наскільки Ви відверті з дружиною (чоловіком)?
- а) повністю відвертий(а)
 - б) скоріше відвертий(а)
 - в) скоріше невідвертий(а)
 - г) зовсім невідвертий(а)
31. Чи завжди Ви відчуваєте, що Ваша дружина (чоловік) ображена або роздратована чимось, якщо вона не хоче Вам цього показати?
- а) так
 - б) напевне, це так
 - в) напевне, це не так
 - г) ні, це не так
32. Чи трапляється, що Ваші погляди з якого-небудь важливого для Вас питання не збігаються з думкою Вашої дружини (чоловіка)?
- а) дуже рідко
 - б) досить рідко
 - в) достатньо часто
 - г) дуже часто
33. Чи буває так, що Ваша дружина (чоловік) не ділиться з Вами новиною, яка важлива особисто для неї (нього), але Вас безпосередньо це не стосується?

- а) дуже часто
 - б) досить часто
 - в) достатньо рідко
 - г) дуже рідко
34. Чи можете Ви без слів зрозуміти, який у Вашої дружини (чоловіка) настрій?
- а) майже завжди
 - б) достатньо часто
 - в) досить рідко
 - г) майже ніколи
35. Чи часто об'єднує Вас з дружиною (чоловіком) почуття "ми"?
- а) дуже часто
 - б) досить часто
 - в) достатньо рідко
 - г) дуже рідко
36. Наскільки добре Ви розумієте свою дружину (чоловіка)?
- а) зовсім не розумію
 - б) радше погано, ніж добре
 - в) радше добре, ніж погано
 - г) повністю розумію
37. Чи розкажує Вам дружина (чоловік) про свої стосунки з іншими людьми?
- а) не розкажує майже нічого
 - б) розкажує досить мало
 - в) розкажує достатньо багато
 - г) розкажує майже все
38. Чи буває так, що в розмові з Вами дружина (чоловік) відчуває себе напружено, скуто, не може підібрати потрібних слів?
- а) дуже рідко
 - б) достатньо рідко
 - в) досить часто
 - г) дуже часто

39. Чи є у Вас таємниці від дружини (чоловіка)?
- а) є
 - б) скоріше є, ніж немає
 - в) скоріше немає, ніж є
 - г) немає
40. Чи часто Ви, звертаючись один до одного, використовуєте смішні найменування?
- а) дуже часто
 - б) достатньо часто
 - в) досить рідко
 - г) дуже рідко
41. Чи є теми, на які Вам важко та неприємно говорити з дружиною (чоловіком)?
- а) дуже багато
 - б) досить багато
 - в) достатньо мало
 - г) дуже мало
42. Чи часто у Вас з дружиною (чоловіком) виникають розбіжності у тому, як виховувати дітей?
- а) дуже рідко
 - б) досить рідко
 - в) достатньо часто
 - г) дуже часто
43. Як Ви думаєте, чи можна сказати, що Вашій дружині (чоловікові) легко спілкуватися з Вами?
- а) так
 - б) радше так, ніж ні
 - в) радше ні, ніж так
 - г) ні
44. Чи розкажете Ви дружині (чоловікові) про свій фізичний стан?
- а) розказую майже все

- б) розказую достатньо багато
 - в) розказую досить мало
 - г) не розказую майже нічого
45. Як Ви думаєте, чи доводилось Вашій дружині (чоловікові) жаліти, що вона (він) розказала Вам щось дуже важливе для неї (нього)?
- а) майже ніколи
 - б) досить рідко
 - в) достатньо часто
 - г) майже завжди
46. Чи виникало коли-небудь відчуття, що у Вас з дружиною (чоловіком) існує своя мова, невідома нікому із оточуючих?
- а) так
 - б) радше так, ніж ні
 - в) радше ні, ніж так
 - г) ні
47. Як Ви вважаєте, чи є у Вашої дружини (чоловіка) таємниці від Вас?
- а) так
 - б) радше так, ніж ні
 - в) радше ні, ніж так
 - г) ні
48. Чи буває так, що коли Ви перебуваєте серед інших людей, то дружині (чоловікові) достатньо подивитися на Вас, щоб зрозуміти, як Ви ставитесь до того, що відбувається навкруги?
- а) дуже часто
 - б) достатньо часто
 - в) досить рідко
 - г) дуже рідко

Запитання розбиваються за шкалами так:

1. Довіра спілкування – № 6, 23, 25, 39, 44 – як респондент оцінює себе за цією ознакою; № 10, 19, 30, 37, 47 – як він оцінює партнера.

2. Взаєморозуміння між подружжям – № 4, 20, 31, 34, 36 – як респондент оцінює себе за цією ознакою; № 5, 8, 9, 16, 22 – як він оцінює партнера.

3. Схожість у поглядах подружжя – № 1, 17, 21, 32, 42.

4. Загальні символи сім'ї – № 3, 11, 15, 40, 46.

5. Легкість спілкування між подружжям – № 2, 14, 26, 27, 43.

6. Психотерапевтичність спілкування – № 12, 28, 29, 41, 45.

В усіх запитаннях першій альтернативі приписується значення “4”, другій – “3”, третій – “2”, четвертій – “1”. За кожною із шкал підраховується індекс, значення якого дорівнює середньому арифметичному значень, які входять до шкали запитань.

Нижче наводяться формули розрахунку кожного індексу:

1. а) $6-23+25-39+44$ – чим вищий бал, тим більш довірливий характер має спілкування у сім'ї;

б) $10+19+30-37-47$.

2. а) $4+20+31+34-36$;

б) $5+8+9-16+20$ – чим більший бал, тим вище взаєморозуміння між подружжям.

3. $1+17-21+32+42$ – чим вищий бал, тим більш подібні погляди подружжя.

4. $3-11+15+40+46$ – чим вищий бал, тим більше підстав говорити про наявність “сімейної мови”.

5. $-2+14+26-27+43$ – чим вищий бал, тим легше подружжю спілкуватись один з одним.

6. $12+28+29-41+45$ – чим більше значення індексу, тим “психотерапевтичніше” відбувається процес спілкування у сім'ї.

Методика “Типовий сімейний стан”

П – психолог

Р – респондент

1. Психолог: “Подумки поверніться додому в сім'ю! Згадайте почуття, з яким Ви відкриваєте двері додому! Згадайте почуття, з яким думаєте про домашні справи на роботі! Як Ви почуваете себе у вихідні дні та ввечері? Згадайте все Ваше сімейне життя! Як Ви почуваете себе найчастіше? Помітьте на шкалах!”

П: (дає бланк для відповідей).

Р: (відмічає).

2. Психолог: (звертає увагу на рису респондента, найбільш виражену на шкалах): “Ви відмітили, що відчуваєте себе в сім'ї дуже ... (називається відповідна риса). Це скоріше приємне чи неприємне почуття? Прошу Вас згадати декілька випадків із Вашого сімейного життя, коли Ви почували себе дуже ... (називається той же стан)”.

3. Р (розказує).

П: “Спробуйте ще раз оцінити свій стан вдома на цих же шкалах! Все залишається по-старому чи щось зміниться?”

Р: (звичайно міняє оцінку з деяких шкал, якщо при цьому на перший план вийшов інший стан, то вся процедура повторюється від п.2).

Обробка: бали зі шкал, помічених однаковим індексом, сумуються. Стан констатується, якщо сума оцінок із 4-х субшкал перевищує або дорівнює за У (загальна незадоволеність) 26 балам; за Н (нервово-психічне напруження) – 27 балам; за Т (сімейна тривожність) – 26 балам.

**Бланк до методики
“Типовий сімейний стан”**

1. Задоволеним	0 _____	7	Незадоволеним	У
2. Спокійним	0 _____	7	Стривоженим	Т
3. Розслабленим	0 _____	7	Напруженим	Н
4. Радісним	0 _____	7	Засмученим	У
5. Потрібним	0 _____	7	Зайвим	Т
6. Відпочилим	0 _____	7	Замученим	Н
7. Здоровим	0 _____	7	Хворим	У
8. Сміливим	0 _____	7	Несміливим	Т
9. Безтурботним	0 _____	7	Стурбованим	Н
10. Хорошим	0 _____	7	Поганим	У
11. Спритним	0 _____	7	Незграбним	Т
12. Вільним	0 _____	7	Зайнятим	Н

Т-; У-; Н-

Прізвище, ім'я, по батькові _____

Запитальник “Конструктивно-деструктивна сім'я” (КДС)

Запитальник включає твердження про члена Вашої сім'ї, який найбільше завдає Вам турбот.

Твердження пронумеровані. Такі ж номери є в “Бланку запитальника КДС”.

Читайте по черзі твердження запитальника. Якщо Ви в основному згодні з ними, то на бланку обведіть кружком номер твердження. Якщо Ви в основному не згодні, то закресліть цей номер. Якщо важко вибрати, то поставте на номері знак питання. Намагайтеся, щоб таких відповідей було не більше трьох.

У запитальнику немає “правильних” або “неправильних” тверджень. Відповідайте так, як є насправді, як Ви думаєте. Пам'ятайте: Ви відповідаєте про члена Вашої сім'ї, який найбільше завдає Вам турбот.

1. Впевнений, що допомогти йому (їй) можуть тільки найсуворіші заходи.
2. Коли дивлюся на нього (неї), думаю, що доля до мене несправедлива.
3. Я ніколи не знаю, що в нього (неї) на думці.
4. Іноді думаю: “Було б краще, якби він (вона) куди-небудь зник (зникла)”.
5. Що б ми з ним (нею) не робили, він (вона) стає все гіршим (гіршою).
6. Оточуючі вважають мене винуватим (винуватою) в тому, що відбувається з ним (нею).
7. Нерідко він (вона) зникає, і я не знаю, що з ним (нею).
8. Ніхто з оточуючих не хоче допомогти мені.
9. Він (вона) не зважає на мене.
10. Буває, що мені неприємно мати з ним (нею) справу.
11. Я ніколи не знаю, що вона (він) викине ще.
12. Він (вона) ставиться до мене вороже.
13. До нього (неї) неможливо знайти підхід.
14. Через нього (неї) в мене зіпсовані стосунки з багатьма людьми.

15. Він (вона) все приховує від мене.
16. Якби його (її) не було, моє життя було б щасливим та цікавим.
17. Навіть якщо він (вона) твердо вирішить стати кращим, я знаю: все одно він (вона) залишиться таким (такою), як був (була).
18. Мені соромно, коли говорять про нього (неї).
19. Він (вона) постійно обманює мене.
20. Його (її) виправлення (видування) дуже мало залежить від мене.

Бланк

запитальника КДС					Д	К	
1	5	9	13	17	Вплив	5	2
2	6	10	14	18	Фрустрація	4	2
3	7	11	15	19	Інформація	5	1
4	8	12	16	20	Відчуження	3	0

Рез. = $12 < 5$

Характер взаємодії подружжя у конфліктних ситуаціях

Шкала можливих реакцій на визначену ситуацію:

- а) категорично не згідна з тим, що чоловік робить і говорить у певній ситуації, активно заперечую йому і стою на своєму (-2);
- б) не згідна з тим, що чоловік робить і говорить у певній ситуації, демонструю своє незадоволення, але уникаю відкритого обговорення (-1);
- в) нічого не розпочинаю, не виказую свого ставлення, чекаю подальшого розвитку подій (0);
- г) у цілому згідна з тим, що чоловік робить і говорить, але не вважаю необхідним відкрито виражати свого ставлення (1);
- д) повністю згідна з тим, що чоловік робить і говорить у певній ситуації, активно підтримую його і схвалюю (2);

Текст методики

(Працюючи з методикою, необхідно використовувати два різних варіанти для чоловіка та дружини, оскільки загальний варіант може викликати нерозуміння у респондента)

1. Ви запросили своїх родичів у гості: чоловік, знаючи про це, несподівано пізно повернувся додому. Вас це дуже засмутило, і після відходу гостей Ви висловлюєте чоловікові своє засмучення, а він не може зрозуміти причину незадоволеності. Ви...
2. Чоловік вже багато разів обіцяв Вам зробити дещо в будинку (квартирі), але й досі ним нічого не зроблено. Ви...
3. Ви довго стояли в черзі у магазині; продавець весь час відволікався, грубив покупцям. Коли підійшла Ваша черга, чоловік, на Ваш погляд, дуже різко почав розмовляти з ним. Ви неприємно здивовані його тоном. Ви...
4. Вже пізно, дитині треба лягати спати, але їй не хочеться, а чоловік все-таки намагається відправити її в ліжко. Ви втручаєтесь і дозволяєте дитині ще трішки погратися, кажучи, що завтра вихідний. Чоловік наполягає на своєму. Ви ...
5. Ви домовилися вихідний день провести разом удома. Але несподівано Вам зателефонували батьки і запросили до себе. Ви раптово почали збиратися. Чоловік незадоволений, що Ваші спільні плани порушили. Ви...
6. У чоловіка поганий настрій. Ви здогадуєтесь, що в нього неприємності на роботі, хоча він нічого не говорить. Ви намагаєтесь викликати його на розмову, але він уникає її. Ви...
7. Ви з чоловіком запрошені на день народження друга, грошей на подарунок не вистачає. Вам здається, що саме чоловік в цьому місяці витратив дуже багато. Ви...
8. Ваша подруга ділиться з Вами та Вашим чоловіком своїми проблемами та переживаннями. Одне із зауважень чоловіка, на Ваш погляд, випадає із загального тону розмови і є образливим для співбесідниці. Ви ...
9. Вам обом потрібно затриматися на роботі і немає кому побути з дитиною. Ви вважаєте, що Ваші справи важливіші, і це повинен зробити чоловік, але він не згідний. Ви...

10. Ви почали ремонт квартири. Несподівано з'ясувалося, що цей задум обійдеться дорожче, ніж Ви планували. Чоловік з самого початку ставився скептично до Ваших планів, а тепер дуже сердитий на Вас за непередбачені витрати. Ви...
11. У Вас є улюблена справа. Чоловік радить залучити до цієї справи дитину. Ви ж вважаєте, що дитина буде Вам заважати, а чоловік продовжує наполягати. Ви...
12. Ви намагаєтесь вийти із будинку у справах, а чоловік хоче з Вами поговорити і незадоволений, що Ви відмовляєтесь затриматися на декілька хвилин. Ви ...
13. З юності у Вас лишилося багато друзів-чоловіків. Ви з задоволенням спілкуєтесь з ними, вони заходять до Вас у гості. У чоловіка ці візити викликають незадоволення. Ви...
14. Ви зайшли до чоловіка на роботу. Його не виявилось на місці, і поки Ви його чекали, Вам явно вдалося завоювати симпатію його колег-чоловіків. Вас здивувала негативна реакція чоловіка. Ви...
15. Вам здається, що чоловік періодично не на те витрачає гроші. Ось знову він купив непотрібну, на Ваш погляд, річ, але чоловік вважає, що вона необхідна в домі. Ви...
16. Ви просите чоловіка допомогти дитині підготувати уроки, тому що самі гірше знайомі з цим предметом, а чоловік продовжує займатися своїми справами і відправляє дитину до Вас, кажучи, що йому ніколи. Ви ...
17. Останнім часом на роботі Ви багато спілкуєтесь з одним із Ваших колег. Ви часто телефонуєте один одному, згадуєте про нього в розмові з чоловіком. Чоловікові це явно неприємно. Ви...
18. Ви випадково зустріли свою стару знайому, розговорилися з нею, і вона вмовила Вас зайти до неї додому. Ви були в неї цілий вечір і пізно повернулися додому. Чоловік хвилювався, і коли Ви повернулися, виказав Вам своє незадоволення. Ви...
19. За декілька днів до зарплати знову виникла розмова про те, що грошей не вистачає. Чоловік вважає, що Ви не достатньо працюєте для забезпечення сім'ї. Ви...

20. Ви провели вечір разом з новими друзями, які подобаються чоловікові, але Вам не дуже симпатичні. На Ваш погляд, з ними було нуднувато, але Ви намагалися цього не виказувати, а по дорозі додому чоловік раптово виявив незадоволення тим, як Ви поводити себе з його друзями. Ви...
21. Ваш чоловік збирається до своїх старих друзів у гості. Вам хотілося б піти з ним, але він не пропонує Вам цього. Ви...
22. У Вас є улюблене заняття, якому Ви приділяєте вільний час. Чоловік не розділяє цього інтересу і навіть виражає відкрито своє незадоволення. Ви...
23. Чоловік покарав дитину, але Вам здається, що учинок не настільки серйозний, і Ви починаєте гратися з дитиною, чоловік незадоволений цим. Ви...
24. В гостях у друзів Вас познайомили з симпатичною жінкою. Ваш чоловік протягом усього вечора сидів з нею поряд, танцював і про щось жваво розмовляв. Вас це зачепило. Ви...
25. Ви збираєтесь провести неділю вдома, але виявилось, що чоловік пообіцяв друзям провідати їх. Вам дуже не хочеться йти. Ви...
26. Ви розповіли подрузі про Ваші сімейні проблеми. Чоловік дізнався про це і був дуже незадоволений, бо вважав, що не слід розповідати всім і кожному про такі речі. Ви...
27. Чоловік давно просив Вас зашити штани. Сьогодні він хотів одягнути їх, але вони виявилися не зашитими. Він висловлює своє незадоволення, незважаючи на те, що знає – Вам було ніколи. Ви...
28. Знайомий Вашої сім'ї вже не вперше підвів Вас, і Ви вважаєте, що йому необхідно відверто висловити своє незадоволення. Чоловік каже, що не потрібно надавати цьому великого значення. Ви...
29. У Вас поганий настрій, і Вам хочеться поділитися з чоловіком своїми переживаннями і сумнівами. Ви намагастесь заговорити з ним, але він не помічає Вашого стану і відповідає, що поговорити можна пізніше, а зараз йому ніколи. Ви...
30. Приятель чоловіка подзвонив і попросив Вас передати щось йому, як тільки той повернеться додому. У Вас було багато справ, і Ви згадали про це тільки пізно ввечері. Чоловік був

дуже незадоволений і різко сказав, що Ваша необов'язковість вже не вперше ставить його в незручне становище. Ви...

31. Ввечері Ви збираєтесь разом з чоловіком подивитися телевізор, однак Ваші інтереси не збігаються – Вам хочеться дивитися передачі по різних каналах. Кожен з Вас наполягає на своєму. Ви...
32. Ви обговорюєте з друзями плани спільної відпустки. Чоловік несподівано починає виступати проти Вашої пропозиції. Ви...

Усі ситуації групуються у вісім блоків:

1. Ставлення до родичів та друзів	№ 1, 5, 8, 20
2. Виховання дітей	№ 4, 11, 16, 23
3. Прояв автономії одним із подружжя	№ 6, 18, 21, 22
4. Порухення рольових очікувань	№ 2, 12, 27, 29
5. Неузгодженість норм поведінки	№ 3, 26, 28, 30
6. Прояв домінування одним із подружжя	№ 9, 25, 31, 32
7. Прояв ревності	№ 13, 14, 17, 24
8. Розбіжності у ставленні до грошей	№ 7, 10, 15, 19.

Крім того, ситуації можуть бути розділені на дві групи за основою “винуватого в конфлікті”. Слово “вина” ми беремо в лапки, оскільки йдеться не про реальну винуватість (яку взагалі важко виявити), а про привід до сварки. В ситуаціях № 4, 5, 9, 10, 11, 13, 14, 17, 19, 22, 23, 26, 27, 30, 31 більшою мірою у виникненні конфлікту „винуватий” респондент, а в ситуаціях № 1, 2, 3, 6, 7, 8, 12, 15, 16, 20, 21, 24, 25, 28, 29, 32 такий привід подав чоловік (дружина).

Результати методики отримують шляхом розрахунку загального індексу (середнє арифметичне відповідей за всіма ситуаціями), а також окремих індексів за блоками (середнє арифметичне з кожного блоку).

Значення індексів змінюються від -2 до 2. Негативне значення індексів говорить про негативну реакцію респондента в конфліктних ситуаціях, позитивні – про позитивні реакції. Значення, близькі до 1 або до -1, підкреслюють пасивний характер поведінки під час сімейних непорозумінь, а близькі до 2 чи до -2 – про активну позицію в певних ситуаціях.

Отримані дані дають можливість казати і про загальний рівень конфліктності в парі. Чим ближче значення загального індексу до -2, тим більш конфліктний характер має взаємодія подружжя.

**Тест-запитальник задоволеності шлюбом
(В. В. Столін, Т. Л. Романова, Г. П. Бутенко)**

Тест-запитальник запропонований для експрес-діагностики ступеня задоволеності–незадоволеності шлюбом, а також ступеня узгодженості–неузгодженості задоволеності шлюбом у конкретній подружній парі. Запитальник можна застосовувати індивідуально в консультативній практиці та масово для виявлення задоволеності шлюбом в тій чи іншій соціальній групі.

Це – одномірна шкала з 24-х тверджень, які належать до різноманітних сфер: сприйняття себе та партнера, думки, оцінки, установки тощо. Кожному твердженню відповідають три варіанти відповіді: а) правильно, б) важко сказати, в) неправильно.

Інструкція досліджуваному: “Уважно читайте кожне твердження і обирайте один із трьох варіантів відповідей. Намагайтесь уникати відповіді „важко сказати”, “затрудняюсь відповісти” тощо”.

Текст запитальника

1. Коли люди живуть так близько, як це відбувається в сімейному житті, вони неминуче втрачають взаєморозуміння і гостроту сприймання іншої людини:
 - а) правильно
 - б) неправильно
 - в) не впевнений

2. Ваші сімейні відносини дають вам:
 - а) швидше занепокоєння і страждання
 - б) тяжко відповісти
 - в) швидше радість і задоволення

3. Рідні і друзі оцінюють Ваш шлюб:
 - а) як щасливий
 - б) щось середнє
 - в) як нещасливий

4. Якщо б Ви могли, то:
 - а) багато чого змінили в характері дружини (чоловіка)
 - б) важко сказати
 - в) ви не стали б нічого змінювати

5. Одна із проблем сучасного шлюбу в тому, що все “приїдається”, в тому числі і сексуальні відносини:
 - а) правильно
 - б) важко сказати
 - в) неправильно

6. Коли Ви порівнюєте своє життя з сімейним життям Ваших друзів і знайомих, то Вам здається:
 - а) що Ви нещасніший від інших
 - б) важко сказати
 - в) що Ви щасливіший за інших

7. Життя без сім'ї, близької людини – дуже дорога ціна за повну самостійність:
 - а) правильно
 - б) важко сказати
 - в) неправильно

8. Ви вважаєте, що без Вас життя Вашої дружини (чоловіка) було б неповноцінним:
 - а) так, вважаю
 - б) важко сказати
 - в) ні, не вважаю

9. У більшості людей якось мірою не справджуються сподівання відносно шлюбу:
 - а) правильно
 - б) важко сказати
 - в) неправильно

10. Тільки більшість різних обставин заважають подумати Вам про розлучення:
 - а) правильно
 - б) не можу сказати
 - в) неправильно

11. Якщо б повернувся час, коли Ви вступали в шлюб, то Вашим чоловіком (жінкою) міг би стати:
 - а) хто завгодно, тільки не теперішній чоловік (жінка)
 - б) важко сказати
 - в) можливо, саме теперішній чоловік (жінка)

12. Ви гордитесь, що саме така людина, як Ваш чоловік (жінка) поруч з Вами:
 - а) правильно
 - б) важко сказати
 - в) неправильно

13. На жаль, недоліки Вашого чоловіка (жінки) часто переважають його достоїнства:
 - а) правильно
 - б) важко сказати
 - в) неправильно

14. Основна перешкода для щасливого сімейного життя полягає у:
 - а) швидше всього в характері Вашого чоловіка (жінки)
 - б) важко сказати
 - в) швидше у Вас самих

15. Почуття, з якими ви вступали в шлюб:
 - а) посилились
 - б) важко сказати
 - в) ослабли

16. Шлюб притуплює творчі можливості людини:
 - а) правильно
 - б) важко сказати
 - в) неправильно

17. Можна сказати, що Ваш чоловік (дружина) має такі достоїнства, які компенсують його недоліки:
- а) згоден
 - б) щось середнє
 - в) ні, не згоден
18. На жаль, у Вашому шлюбі не все благополучно з емоційною підтримкою один одного:
- а) правильно
 - б) важко сказати
 - в) неправильно
19. Вам здається, що Ваш чоловік (дружина) часто робить дурниці, говорить невпопад, недоречно жартує:
- а) правильно
 - б) важко сказати
 - в) неправильно
20. Життя в сім'ї, як Вам здається, не залежить від Вашої волі:
- а) правильно
 - б) важко сказати
 - в) неправильно
21. Ваші сімейні відносини не внесли в життя того порядку і організованості, яких Ви чекали:
- а) правильно
 - б) важко сказати
 - в) неправильно
22. Неправі ті, хто вважає, що саме в сім'ях людина менше всього може розраховувати на повагу:
- а) згоден
 - б) важко сказати
 - в) незгоден
23. Як правило, присутність Вашого чоловіка (жінки) дає Вам радість:

- а) правильно
- б) важко сказати
- в) неправильно

24. Чесно кажучи, у Вашому сімейному житті нема й не було жодного світлого моменту:

- а) правильно
- б) важко сказати
- в) неправильно

Ключ

1в, 2в, 3а, 4в, 5в, 6в, 7а, 8а, 9в, 10в, 11в, 12а, 13в, 14в, 15а, 16в, 17а, 18в, 19в, 20в, 21в, 22а, 23а, 24в.

Порядок підрахунку. Якщо обраний досліджуваним варіант відповіді (а, б чи в) збігається з наведеними в ключі, то нараховується 2 бали; якщо проміжний (б) – то 1 бал; за відповідь, що не збігається з наведеними, – 0 балів.

Далі підраховується сумарний бал з усіх відповідей. Можливий діапазон тестового балу – від 0 до 48 балів. Високий бал свідчить про задоволеність шлюбом.

Вся вісь сумарних балів тесту розбивається на 7 категорій:

- 0–16 балів – абсолютно неблагополучні
- 17–22 балів – неблагополучні
- 23–26 балів – скоріше неблагополучні
- 27–28 балів – перехідні
- 29–32 балів – скоріше благополучні
- 33–38 балів – благополучні
- 39–48 балів – абсолютно благополучні

ЛИТЕРАТУРА

1. Акоф Р. Л., Эмери Ф. И. О целеустремленных системах.– М.: Советское радио, 1974.– 271 с.
2. Алешина Ю. Е., Гозман Л. Я., Дубовская Е. М. Социально-психологические методы исследования супружеских отношений.– М.: МГУ, 1987.– 120 с.
3. Балашов В. А., Савинов А. И. Облик современной семьи.– Саранск, 1987.– 126 с.
4. Бейкер К. Теория семейных систем М. Боуэна // Вопросы психологии.– 1991.– № 6.– С. 155–164.
5. Берн Э. Игры, в которые играют люди. Люди, которые играют в игры.– М.: Прогресс, 1988.– 399 с.
6. Бестужев-Лада И. В. Семья вчера, сегодня, завтра.– М.: Знание, 1978.– 95 с.
7. Бэндлер Р., Гриндер Д., Сатир В. Семейная терапия.– Воронеж, 1993.– 128 с.
8. Васильева Э. К. Семья и ее функции: демографически-статистический анализ.– М.: Статистика, 1975.– 181 с.
9. Васильченко Г. С., Решетняк Ю. А. Любовь, брак, сексуальное партнерство.– М., 1990.– 125 с.
10. Василюк Ф. Е. Психология переживания.– М.: МГУ, 1984.– 200 с.
11. Витек К. Проблемы супружеского благополучия.– М.: Прогресс, 1988.– 144 с.
12. Витакер К., Бамберри В. Танцы с семьей. Семейная терапия: символический подход, основанный на личном опыте.– М.: Класс, 1997.– 163 с.
13. Волков А. Г. Семья – объект демографии.– М.: Мысль, 1986.– 269 с.
14. Волкова А. Н. Социально-психологические факторы супружеской совместимости.– М., 1979.– С. 16–29.
15. Воловик В. М. Семейные исследования в психиатрии и их значение для реабилитации больных // Клинические и организационные основы реабилитации психически больных.– М.: Медицина, 1980.– С. 207–268.
16. Вопросы личности супругов и качества семьи. Проблемы семьи.– Тарту, 1984.– 148 с.

17. Голод С. И. Стабильность семьи: социологические и демографические аспекты / Под ред. Г. М. Романенковой.– Л.: Наука, 1984.– 136 с.
18. Гребенщиков И. В. Основы семейной жизни.– М.: Просвещение, 1991.– 156 с.
19. Григорян С. Р. Девственный брак.– Ереван: Луис, 1996.– 284 с.
20. Гризискас Ч. С., Молярова Н. В. Социально-терапевтическая деятельность в области брачно-семейных отношений // Семья и общество; Под ред. А. Г. Харчева.– М., 1982.– С. 99–120.
21. Дементьева И. Ф. Первые годы брака. Проблемы становления молодой семьи.– М.: Наука, 1991.– 109 с.
22. Джонсон Р. А. Она. Глубинные аспекты женской психологии: Пер. с англ.– Х.: Фолио; М.: Ин-т общегуманитарных исследований, 1996.– 124 с.
23. Дорно И. В. Современный брак: проблемы и гармония.– М.: Педагогика, 1990.– 270 с.
24. Журбицька Т. С. Молода сім'я.– К., 1988.– 109 с.
25. Зацепин В. И. О жизни супружеской.– М.: Молодая гвардия, 1984.– 192 с.
26. Зацепин В. И. Молодая семья: социально-экономические, правовые, морально-психологические проблемы.– К., 1991.– 313 с.
27. Зацепин В. И. Справочник социально-психологической и этической проблем семьи.– К.: Политиздат Украины, 1989.– 254 с.
28. Зачепиский Р. А. О патогенетической психотерапии при неврозах // Психотерапия при нервных и психических заболеваниях; Под ред. Б. Д. Карвасарского.– Тр. Ленингр. науч.-исслед. психоневрологического ин-та им. В. М. Бехтерева. Т. 66.– Л., 1973.– С. 27–38.
29. Зачепиский Р. А. Социальные и биологические аспекты психологической защиты // Социально-психологические исследования в психоневрологии: Сб. ст. / Под ред. Е. Ф. Бажина.– Тр. Ленингр. науч.-исслед. психоневрологического ин-та им. В. М. Бехтерева. Т. 93.– Л., 1980.– С. 22–27.
30. Земска М. Семья и личность.– М.: Прогресс, 1984.– 133 с.

31. Иванова Л. М. Судьба молодой семьи.– М.: Знание, 1989.– 190 с.
32. Казанов А. П. Экономические и психологические проблемы семьи.– М., 1989.– С. 21–33.
33. Кирьянова О. Г. Кризис американской семьи.– М.: Педагогика, 1987.– 239 с.
34. Ковалев С. В. Психология современной семьи.– М.: Просвещение, 1988.– 208 с.
35. Ковалева Л. Е. Микроклимат семьи.– М., 1979.– С. 32–46.
36. Кон И. С. Введение в сексологию.– М.: Медицина, 1989.– 332 с.
37. Кочарян Г. С., Кочарян А. С. Психотерапия сексуальных расстройств и супружеских конфликтов.– М.: Медицина, 1994.– 224 с.
38. Кочарян А. С. Преодоление эмоционально трудных ситуаций общения в зависимости от сложности социальной перцепции.: Дис... канд. психол. наук: 19.00.05.– К., 1986.– 179 с.
39. Кочарян А. С. Семейное консультирование: социальная или психическая адаптация // Психология – практике. Тез. докл. Региональной школы-семинара. – Вологда, 1989.– С. 116–119.
40. Кочарян Г. С. Синдром тревожного ожидания сексуальной неудачи у мужчин и его лечение.– Х.: Основа, 1995.– 277 с.
41. Кочарян А. С. Проведение психологического семейного консультирования: Учеб.-метод. материалы по психологии семейных отношений.– Х.: ХГУ, 1990.– 26 с.
42. Кочарян О. С. Особистість і статевая роль: симптомокомплекс маскуліності/фемініності в нормі та патології: Автореф. дис... д-ра психол. наук: 19.00.04 / Київ. держ. ун-т ім. Т. Г. Шевченка.– К., 1996.– 48 с.
43. Кочарян А. С. Личность и половая роль (симптомокомплекс маскулинности/феминности в норме и патологии).– Х.: Основа, 1996.– 127 с.
44. Кочарян А. С. Личность и половая роль: симптомокомплекс маскулинности/феминности в норме и патологии: Дис... д-ра психол. наук: 19.00.04.– К., 1996.– 416 с.
45. Кратохвил С. Психотерапия семейно-сексуальных дисгармоний.– М.: Медицина, 1991.– 336 с.
46. Кришталь В. В., Гульман Б. Л. Нормальная сексология. Т. 1.– СПб: Акад. сексологических исслед., 1997.– 352 с.

47. Кришталь В. В., Гульман Б. Л. Клиническая сексология. Т. 2.– СПб: Акад. сексологических исслед., 1997.– 272 с.
48. Кузьмин В. П. Принцип системности в теории и методологии К. Маркса.– 2-е изд.– М.: Политиздат, 1980.– 312 с.
49. Кутсар Д. Качество супружества с точки зрения личности и его детерминанты. Эмпирическая модель исследования // Вопросы личности супругов и качества семьи. Проблемы семьи.– Тарту: Изд-во Тартуского гос. ун-та, 1984.– С. 62–71.
50. Левкович В. П., Зуськова О. Э. Социально-психологический подход к изучению межличностных конфликтов // Психологический журнал.– 1985.– Т.6, № 3.– С. 127–137.
51. Либих С. С., Петров В. П. Социально-психологические проблемы современной семьи.– Л.: ЛенГИДУВ, 1979.– 20 с.
52. Личко А. Е. Психология и акцентуация характера у подростков.– Л., 1977.– С. 56–70.
53. Линдемманн Э. Клиника острого горя. Психология эмоций.– М., 1991.– С.42–51.
54. Малярова Н. В. Особенности семейных конфликтов // Социологические исследования.– 1986.– № 1.– С. 29–37.
55. Мацковский М. С. Социология семьи. Проблемы, теории, методологии и методики.– М.: Наука, 1989.– 112 с.
56. Меньшутин В. П. Помощь молодой семье. Заметки психолога.– М.: Мысль, 1987.– 203 с.
57. Мерлин В. С. Очерк теории темперамента.– М.: Просвещение, 1964.– 304 с.
58. Мишина Т. М. Исследование семьи в клинике и коррекция семейных отношений // Методы психологической диагностики и коррекции в клинике / Под ред. М. М. Кабанова и др.– Л.: Медицина, 1983.– С. 255–281.
59. Мягер В. К., Мишина Т. М. Семейная психотерапия при неврозах: Метод. рекомендации.– Л., 1976.– 14 с.
60. Мягер В. К., Мишина Т. М. Семейная психотерапия // Руководство по психотерапии.– 2-е изд.– Ташкент: Медицина, 1979.– С. 297–310.
61. Насиновская Е. Е., Якубовская М. Л. Психологические барьеры как защитные механизмы личности в конфликтной ситуации.– М.: МГУ, 1984.– 33 с. (депон. в ВИНТИ 1 октября 1984.– № 6481-84 деп.).

62. Немировский Д. Э. О некоторых ориентациях молодежи в вопросах любви, брака, семьи // Психологический журнал.– 1982.– Т. 3, № 6.– С. 118–121.
63. Обозов Н. Н. Психология межличностных отношений.– К.: Лыбидь, 1990.– 191 с.
64. Общая сексопатология. Руководство для врачей / Под ред. Г. С. Васильченко.– М.: Медицина, 1977.– 487 с.
65. Ольшанникова И. Е. Эмоции и воспитание.– М.: Знание, 1983.– 80 с.
66. Палей И. М., Мельниченко О. Г. Исследование связи между динамикой уровня притязаний и характеристиками интеллекта в зависимости от свойств личности // Проблемы общей и инженерной психологии. Вып. 7.– Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1976.– С. 46–51.
67. Пезешкиан Н. Позитивная семейная психотерапия. Семья как психотерапевт.– М.: Смысл, 1993.– 331 с.
68. Перлз Ф. Внутри и вне помойного ведра. Библиотека зарубежной психологии.– СПб.: Петербург–XXI век, 1995.– 448 с.
69. Роджерс К. О групповой психотерапии.– М.: Гиль-Эстель, 1993.– 224 с.
70. Роджерс К. Клиенто-центрированная терапия.– М.: Рефл-бук, Ваклер, 1997.– 317 с.
71. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека / Пер. с англ.– М.: Прогресс, Универс, 1994.– 480 с.
72. Розин В. М. Судьба молодой семьи.– М.: Моск. рабочий, 1990.– 107 с.
73. Ротенберг В. С., Аршавский В. В. Стресс и поисковая активность // Вопросы философии.– 1979.– №. 4.– С. 117–127.
74. Ротенберг В. С., Аршавский В. В. Поисковая активность и адаптация.– М.: Наука, 1984.– 192 с.
75. Савченко Ю. С. Проблема психологических компенсаторных механизмов и их типология / Проблема клиники и патогенеза психических заболеваний.– М., 1974.– С. 95–112.
76. Сатир В. Как строить себя и свою семью.– М.: Педагогика-Пресс, 1992.– 192 с.
77. Свядош А. М. Женская сексопатология.– Кишинев: Штиинца, 1991.– 183 с.

78. Семья в психологической консультации / Под ред. А. А. Бодалева и В. В. Столина.– М.: Педагогика, 1989.– 208 с.
79. Сермягина О. С. Эмоциональное отношение в семье. Социально-психологическое исследование.– Кишинев: Штиинца, 1991.– 85 с.
80. Смахов В. А. Психодиагностика и коррекция конфликтного общения в семье // Вопросы психологии.– 1985.– № 4.– С. 16–22.
81. Соловьев Н. Я. Брак и семья сегодня.– Вильнюс: Минтис, 1970.– 256 с.
82. Соловьев Н. Я. Проблемы быта, брака и семьи.– Вильнюс: Минтис, 1970.– 247 с.
83. Соловьев Н. Семья в советском обществе.– М.: Госполитиздат, 1962.– 152 с.
84. Солодовников В. В. Предразводная ситуация в молодой семье / Социологические исследования.– М., 1994.– № 6.– С. 38–44.
85. Спилбергер Ч. Д. Концептуальные и методологические проблемы исследования тревоги / Стресс и тревога в спорте.– М., 1983.– С. 12–24.
86. Справочник. Сексопатология / Под ред. Г. С. Васильченко.– М.: Медицина, 1990.– 575 с.
87. Сысенко В. А. Супружеские конфликты.– М.: Мысль, 1989.– 175 с.
88. Сысенко В. А. Устойчивость брака: Проблемы, факторы, условия.– М.: Финансы и статистика, 1981.– 200 с.
89. Сысенко В. А. Разводы: динамика, мотивы, последствия // Социологические исследования.– 1982.– № 2.– С. 32–40.
90. Тийт Э. М. и Кутсар Д. Развитие за рубежом теории семьи // Вопросы личности супругов и качества семьи. Проблемы семьи.– Тарту, 1984.– С. 4–23.
91. Титаренко В. Я. Семья и формирование личности.– М.: Мысль, 1987.– 351 с.
92. Фотеева Е. В. Семья в современном буржуазном мире.– М.: Мысль, 1988.– 207 с.
93. Фрейд А. Психология “Я” и защитные механизмы.– М.: Педагогика-Пресс, 1993.– 143 с.
94. Фрейд З. Толкование сновидений.– К.: Здоровье, 1991.– 384 с.

95. Фрейд З. Три очерка теории сексуальности // Психология бессознательного.– М.: Просвещение, 1989.– 448 с.
96. Ханин Ю. Л. Исследование тревоги в спорте // Вопросы психологии.– 1978.– № 6.– С. 94–106.
97. Харчев А. Г., Мацковский М. С. Современная семья и ее проблемы.– М.: Статистика, 1978.– 223 с.
98. Харчев А. Г. Нравственность и семья.– М.: Знание, 1981.– 48 с.
99. Харчев А. Г. Брак и семья в СССР.– М.: Мысль, 1979.– 367 с.
100. Харчев А. Г. Научно-техническая революция и семья // Социология и проблемы социального развития.– М.: Статистика, 1978.– С. 28–36.
101. Харчев А. Г., Мацковский М. С. Семья и ее проблемы.– М.: Статистика, 1978.– 367 с.
102. Херсонский Б. Г., Дворяк С. В. Психология и профилактика семейных конфликтов.– К.: Здоровье, 1991.– 191 с.
103. Ходаков Н. М. Молодым супругам.– М.: Медицина, 1991.– 172 с.
104. Шуман С. Г., Шуман В. П. Конфликты в молодой семье: причины, пути устранения.– Минск: Минск. гос. ун-т, 1989.– 80 с.
105. Чайка Ю. В. Психическая адаптация больных шизофренией в ремиссии: Автореф. дис... канд. мед. наук.– Х., 1986.– 28 с.
106. Чечот Д. М. Социология брака и развода.– Л.: Знание, 1973.– 35 с.
107. Чечот Д. М. Брак, семья, закон.– Л.: ЛГУ, 1984.– 208 с.
108. Чуйко Л. В. Социально-демографические исследования молодоженов.– К., 1987.– С. 32–39.
109. Эйдемиллер Э. Г., Юстицкий В. А. Семейная психотерапия.– Л.: Медицина, 1990.– 189 с.
110. Юнда А. В. Гармония и дисгармония в супружестве.– М.: Знание, 1983.– 95 с.
111. Янкова З. А. Городская семья.– М.: Наука, 1979.– 184 с.
112. Ackerman N. The psychodynamic of family life.– N. Y.: Basic Books, 1958.– 379 p.
113. Acock A. C., Bengtson V. L. On the relative influence of mothers and fathers: A covariace analysis of political and religious socialization // J. of Marriage and the Family.– 1978.– № 3.– P. 519–530.

114. Arieti S. The realm of the Unconscious in the Cognitive School of of Psychoanalysis // Бессознательное. Т. III.– Тбилиси: Мецниереба, 1978.– P. 47–55.
115. Bateson G. A systems approach // International Journal of Psychiatry.– 1971.– № 9.– P. 242–244.
116. Bateson G., Jackson D. D., Haley J. and Weakland J. H. Toward a theory of schizofrenia // Behavioral Science.– 1956.– № 1.– P. 251–264.
117. Bernard J. Remarriage. A Study of Marriage.– New York, 1956.
118. Blood R., Wolfe D. M. Husbands and Wives. The dynamics of Married Living.– Glencoe, 1960.
119. Blood R., Wolfe D. Husbands and wives: the dynamics of married living.– New-York, 1960.
120. Broderick C. B. Beyond the five conceptual frameworks. A decade of development in family theory // A Decade of family researcch and action, 1960–1969 / Ed. by C. B. Broderick.– Minneapolis, 1971.– P. 3–24.
121. Broderick C. B., Smith J. The general systems approach to the family // Contemporary Theories about the Family/Ed. by W. R. Barr and others.– Vol. 2.– New York, 1979.– P. 112–129.
122. Burgess E. W., Locke H. J. The Family.– New York, 1945.
123. Byrne D. The Repression- Sensitization scale: rationale, reliabilylity and validity // J. Pers.– 1961.– V. 29.– P. 334–339.
124. Davis K. Diverse and its effects // Modern Marriage and Family Living / Ed. by M. Fishbein and R. R. Kennedy.– New York, 1957.– P. 100–112.
125. Dubin R. Theory Building. Glencoe, 1969.
126. Duvall E. Family development.– Philadelphia, 1957.
127. Freemanova D. R. Manzelska kriza.– Bratislava: Vydavatelstvo Osveta, 1992.– 268 p.
128. Giovacchini P. L. Treatment of marital disharmonies: the classical approach // The psychotherapies of marital disgarmony.– New York: The free press, 1965.– P. 39–82.
129. Gizinski W. Mechanizmy obronne osobowosci– przegląd koncepcji // Psychiatria Polska.– 1985.– T 120.– № 1.– P. 67–75.
130. Goode W. J. After Divorce. Glencoe, 1956.

131. Gough H. G., Heilbrun A. B. Manual for the Adjective Check List and the Need for the ACL.-Palo Alto, Calif.: Consulting Psychologists Press, 1965.
132. Greene B. L., Broadhurst B. P. Treatment of marital disгарmony: the use individual, concurrent and Conjoint, and Conjoint sessions as a "Combined Approach" // The psychotherapies of marital disгарmony.- New York: The free press, 1965.- P. 135-151.
133. Haan N. A tripartite model of ego functioning: values and clinical research applications // J.Nerament.Dis.- 1969.- № 148.- P. 14-30.
134. Haan N. Coping and defense mechanisms related to personality inventories // J. of Consulting Psychology.- 1965.
135. Haley J. Toward a theory of pathological systems // G. H. Zuk and I. Boszormentyi-Nagy (Eds.) Family therapy and disturbed families.- Palo- Alto: Science and Behavior Books, 1967.- P. 11-27.
136. Hare R. D. Denial of threat and emotional response to impending painful stimulation // J. Consulting Psychology.- 1966.- V. 30, № 4.- P. 359-361.
137. Heilbrun A. B. Human sex role behavior.- New York: Pergamon, 1981.- 207 p.
138. Hicks M. W., Platt L. M. Marital happiness and stability: A review of the research in the sixties // A Desade of Family Research and Action, 1960-1969. / Ed. by C. B. Broderick. Minneapolis, 1971.- P. 59-78.
139. Hill R. Families under Stress.- New-York, 1949.
140. Hill R., Hansen D. A. The identification of conceptual frameworks utilised in family study // Marriage and Family Living.- 1960.- No. 22.- P. 299-311.
141. Holman T. B., Barr W. R. Beyond the beyond: the growth of family theories in the 1970s // J. of Marriage and the Family.- 1970.- No. 4.- P. 729-741.
142. Jackson D. D. The individual and the larger contexts // Family process.- 1967.- № 6.- P. 139-154.
143. Kantor D., Lehr W. Inside the family.- San Francisco, 1975.

144. Kelly E. L. Marital compability as related to personality traits of husbands and wives as related self and spouse // *J. of Social Psychology.*– 1941.– № 13.– P. 193–198.
145. Kiley D. Syndrom Piotrusia Pana. O nigdy ne dojrzewajacych mezczyznach.– Warszawa: J. Santorski & Co., 1993.– 217 p.
146. Klein D. M., Schvanevaldt J. D., Miller B. C. The attitudes and activities of contemporary family theorists // *J. of Comparative Family Studies.*– 1971.– № 1.– P. 5–27.
147. Kofta M. Some interrelation between conciousness, behavior integration and defense mechanisms // *Бессознательное.*– Тбилиси: Мецниереба, 1978.– Т. 3.– P. 402–413.
148. Kofta M. Samokontrola a emocje.– Warszawa: PWN, 1979.– 376 s.
149. Kolanczyk A. Funkcje i struktura czynnosci obrornych reinterpretacyjnych // *Przeglad Psychologiczny.*– 1978.– V. 21, № 2.– P. 249–270.
150. Kolanczyk A. Reinterpretative defense activities // *Polish Psychol. Bull.*– 1982.– V. 13, № 2.– P. 129–141.
151. Kostecka M., Piotrowska A., Piotrowski A. Terapia rodzinna // *Terapia grupowa w psychiatrii / Pod red. H. Wardaszko-Tyskowskiej.*– Warszawa: PZWL, 1973.– P. 163–165.
152. Krupp C. R. Identification as defence against anxiety in coping with lose // *Int. J. Psychoanal.*–1965.–V.66.– N 1.– P. 303–313.
153. Lewis R. A., Spanier G. B. Theorizing about the quality and stability of marriage // *Contemporary theories about the Family/Ed, by W.R. Burr and others.*– V. 1.– New York, 1979.– P. 268–294.
154. Lewis R. A., Spanier G. B. Marital quality, marital stability and social exchange // *FAMILY RELATIONSHIPS: Rewards and costs. A Sage Focus EDITION,* 1982.– P. 49–65.
155. Lewis R. A., Spanier G. B. Theorizing about the quality and stability of marriage // *Contemporary theories about the Family/Ed, by W.R. Burr and others.*– V. 1.– New York, 1979.– P. 268–294.
156. Locke H. J. Predicting marital adjustment by comparing a divorced happily married group // *Amer. Sociol. Review.*– 1947.– № 12.– P. 187–191.

157. Malmquist C. P. Melancholic violence and cognitive disfunction // *Br. J. med. Psychol.*– 1971.– V. 44.– P. 267–276.
158. Maruszewski T. Mechanizmy zwalczania stresu egzaminacyjnego i ich indywidualne wyznaczniki // Uniwersytet im. A Mickiewicza. – Seria Psychologia i pedagogika.– 1981.– № 51.– 123 p.
159. Martin P. A. Treatment of marital disgarmony by collaborative therapy // *The psychotherapies of marital disgarmony.*– New York: The free press, 1965.– P. 83–101.
160. Mellody P. Toksyczna milosc i jak sie z niej wyzwolic.– Warszawa: Jacek Santorski & CO, Agencja wydawnicza, 1993.– 207 p.
161. Michel W., Ebbesem E. B. Attention in delay of gratification // *J. pers. Soc. Psychol.*– 1970.– V. 16.– P. 329–337.
162. Minuchin S. Families and family therapy. – Cambridge: Mass. Harvard Univ. Press, 1978.– 268 p.
163. Parsons T., Bales R. F. Family, Socialization and Interaction Process.– Glencoe, 1955.
164. Pospiszyl K. Psychologia kobiety.–Warszawa: PWN, 1978.– 236 p.
165. Reykowski J. Funkcjonowanie osobowosci w warunkach stresu psychologicznego.– Warszawa: PWN, 1966.– 336 p.
166. Richter H. E. Patient Familie.– Rowohlt: Reinbek, 1970.
167. Rogiewisz M. Malazenstow a nerwica: Przegl. Pismienn. // *Psuchhiatr. Pol.*– 1985.– Vol. 19, No. 6.– P. 491–499.
168. Rogers K. Becoming partners; Marriage and its alternatives.– New York: Delacorte Press, 1972.
169. Satir V. Conjoint marital therapy // *The psychotherapies of marital disgarmony.*– New York: The free press, 1965.– P. 121–133.
170. Schaap C. Communication and adjusment in marriage.– Lisse: Swets&Zeitlinger, 1982.– 281 p.
171. Senejko A. Proba analizy mechanizmov obronnych w ujeciu dyspozycyjnym // *Przegland Psychologiczny.*– 1981.– V. 24, No. 2.– S. 247–259.
172. Siems M. Cialo zna odpowiedz – Warszawa: Jascek Santorski&Co Agencja wydawnicza, 1992.– 176 s.
173. Sjoback H. The psychoanalytic theory of defensive processes. A critical survey.– Lund: CWK Gleerup, 1973.– 297 p.

174. Snell W. E., Papini D. R. The sexuality scale: an instrument to measure sexual-esteem, sexual-depression, and sexual-preoccupation // *J. Sex Research.*– 1989.– Vol. 26, N. 2.– P. 256–263.
175. Solomon A. P., Green B. L. Cocurrent psychoanalytic therapy in marital disгарmony // *The psychotherapies of marital dasгарmony.*– New-York: The free press, 1965.– P. 103–119.
176. Spanier G. B., Lewis R. A. Marital Quality: A review of the seventies // *J. of Marriage and the Family.*– 1980.– No. 4.– P. 825–940.
177. Szondi L. Lehrbuch der experimentellen triebdiagnostic.– Bern und Stuttgart: Verlag Hans Huber, 1960.
178. Szondi L. Podrecznic eksperymentalnej diagnostyki popedow.- Warszawa: ERDA, 1997.– 269 p.
179. Terman L. M. Psychological Factors in Marital Happiness.– New York, 1938.
180. Waller W. The old love and the new: divorce and readjustment.– New York, 1933.
181. Wile D. B. Parova terapa.– Bratislava, 1987.– 223 p.
182. Zelditch M. Jr. Role differentiation in the nuclear family: A comparative study // *Family, Socialization and Interaction Process.*– Glencoe, 1955.– P. 307–351.
183. Zimet S. G., Zimet C. N. Teachers view people: Sex-role stereotyping // *Psychol. Reports.*– 1977.– № 41.– P. 583–591.

Наукове видання

Федоренко Раїса Петрівна

Психологія молодії сім'ї і сімейна криза

Монографія

Редактор і коректор *Н. Я. Ярмольчук*
Верстка *Н. С. Раиш*

Підп. до друку 20.07.2007. Формат 60×84 ¹/₁₆. Папір офс. Гарн. Таймс.
Друк цифровий. Обсяг 9,76 ум. друк. арк., 6,36 обл.-вид. арк.
Тираж 100 пр. Зам. 1805. Редакційно-видавничий відділ “Вежа”
Волинського державного університету ім. Лесі Українки
(43025 м. Луцьк, просп. Волі, 13). Друк – РВВ “Вежа”
ВДУ ім. Лесі Українки (м. Луцьк, просп. Волі, 13).
Свідоцтво Держкомінформу ДК № 590 від 17.09.2001.

Д л я н о т а т о к